

HETZELFDE EN TOCH VERSCHILLEND

Oorlog en oorlogsherinnering in twee aangrenzende dorpen, Essen (België) en Wouw (Nederland)

NICO WOUTERS*

HET BELGISCHE ESSEN EN HET NEDERLANDSE WOUW, TWEE AANGRENZENDE DORPEN, VERTOONDEN AAN DE VOORAVOND VAN DE TWEDE WERELDOORLOG POLITIEK EN SOCIO-ECONOMISCH GROTE OVEREENKOMSTEN. NOCHTANS IS DE OORLOGSGESCHIEDENIS IN BEIDE DORPEN ER EÉN VAN VERSCHILLENDE HANDELINGEN EN GEBEURTENISSEN, VAN ONVERZOENBARE KEUZES EN TEGENGESTELDE PERCEPTIES. DIT UITEENLOPEN VAN DE ESSENSE EN WOUWSE WEG WORDT NIET HOOFDZAKELIJK DOOR LOKALE OMSTANDIGHEDEN BEPAALD. OM TE VERKLAREN WAAROM DE GEBEURTENISSEN IN BEIDE DORPEN ZICH OP DIE TEGENGESTELDE MANIER HEBBEN AFGESPEELD MOET HET LOKALE MICRO-NIVEAU OVERSTEGEN WORDEN. DE TWEE UITEENLOPENDE VERHALEN VAN BEIDE DORPEN VORMEN EEN BIJDRAGE TOT HET BETER BEGRIP VAN DE SOCIAAL-CULTURELE VERSCHILLEN TUSSEN DE BELGISCHE EN DE NEDERLANDSE SAMENLEVING.

I. Essen en Wouw tot 1940

Essen bevindt zich in het uiterste noorden van de provincie Antwerpen terwijl het aangrenzende Nederlandse Wouw in het zuidwesten van de provincie Noord-Brabant ligt. Beide dorpen vertonen in 1940 een gelijkaardig socio-economisch profiel, namelijk dat van twee landbouwgemeenschappen met respectievelijk ongeveer 7300 (Essen) en 5300 (Wouw) inwoners. De nijverheid heeft in Essen een relatief groter belang dan in Wouw, ondermeer veroorzaakt door het belangrijke Essense spoorwegstation op de lijn Antwerpen-Rosendaal. Het landelijke karakter van de Belgische gemeente wordt hierdoor echter niet aangetast. Beide dorpen liggen geïsoleerd van de stedelijke centra in de omgeving (Antwerpen, Bergen-op-Zoom en Breda) en vormen op die manier uiterst gesloten gemeenschappen met een sterke neiging op zichzelf terug te vallen. Dankzij de spoorlijn wordt tijdens het interbellum in Essen de pendelarbeid geïntroduceerd, die bijna uitsluitend op Antwerpen gericht is. Een typisch kenmerk voor de gemeente Wouw is de grote omvang van de landbouwbedrijven; er is van oudsher een kapitaalcrachtige boerenstand aanwezig die de gronden bijeen houdt, onderlinge coöperatieven opricht (vanaf 1875) en relatief vroeg moderne landbouwmachines introduceert. Deze groep beheerst ook de lokale politiek. De bedrijfsgrootte van de Essense landbouw is kleiner en samenwerkingsverbanden komen minder voor.

Het zijn beide dus typische landbouwdorpen die tijdens het interbellum geconfronteerd worden met het klassieke probleem van een niet langer voldoende werkgelegenheid genererende landbouw. Ook levensbeschouwelijk vertonen beide dorpen grote overeenkomst : de overgrote meerderheid van de bevolking in beide gemeenschappen is katholiek. Bijgevolg zijn het ook de katholieken die tijdens het interbellum het politieke toneel beheersen, terwijl voor andere partijen enkel een figurantenrol is weggelegd. Het Essense politieke leven wordt tijdens de 19de eeuw beheerst door dezelfde

traditionele katholieke elite. In 1918 wordt vanuit de lokale sigarenmakersvakbond een socialistische partij opgericht. Ook de oud-strijders dienen zich luidruchtig aan als nieuwe factor. Onder druk van de plaatselijke sterke spoorwegvakbond plaatsen de Essense katholieken voor de verkiezingen van 1921 enkele arbeidersvertegenwoordigers op hun lijst en de partij behaalt een comfortabele meerderheid van tien gemeenteraadszetels¹. Deze katholieke suprematie blijft het hele interbellum lang ongewijzigd. De socialisten zetelen weliswaar onafgebroken in de Essense gemeenteraad maar behalen nooit meer dan twee zetels; de Essense liberalen kunnen slechts één enkele keer een zetel uit de brand slepen. De socialisten bouwen wel dapper hun eigen zuil uit, die zowel door kleinschaligheid als fanatisme gekenmerkt wordt. Het Essense culturele leven wordt echter net als de politiek gedomineerd door de katholieken. Belangrijk hierbij is de Essense afdeling van het Verbond van Vlaamse Oud-Strijders (VOS). Deze vereniging wordt tijdens het interbellum geleid door de overtuigde flamingant Emiel Dierckxsens, katholiek gemeenteraadslid en *coming man* binnen de lokale partij. Dierckxsens is ook voorzitter van de Gilde Vlaams-Katholiek Leven, een vereniging die in Essen instaat voor de toneeluitvoeringen, Davidsfonds-boekbedelingen en Vlaamse voordrachtavonden. Hoewel de Essense socialistische zuil minstens evenveel activiteiten organiseert kennen deze beduidend minder succes.

Enkel de depressie lijkt de machtsverhoudingen even te kunnen verstoren als in 1932 een ontevreden lokale afdeling van het Algemeen Christelijk Werknemersverbond (ACW) met een scheurlijst opkomt. Dit is vooral het werk van het Kristen Syndikaat, de sterke Essense spoorwegvakbond die al vanaf 1921 druk uitoefent op de Essense katholieke partij. In praktijk sluiten deze dissidenten zich opnieuw snel aan bij de moederpartij. Na de gemeenteraadsverkiezingen van 1938 bezetten de Essense katholieken tien zetels, de socialisten één. Essen heeft in 1940 tevens een burgemeester op leeftijd, een katholiek die reeds sinds 1903 zetelde als gemeenteraadslid en vanaf mei 1919 het hele interbellum lang als Essense burgervader heeft gediend.

De Essense Vlaams-nationalisten komen nooit op met een eigen lijst. Er is nochtans een sterke Vlaamsgezinde aanwezigheid binnen de Essense politieke elite. Het Vlaams-nationalisme in Essen blijft echter tijdens het interbellum zonder problemen onder de mantel van de oppermachtige katholieke partij opereren. Kenmerkend voor de katholieke prioriteiten in Essen is bijvoorbeeld dat de Essense studentengilde 't Heidebloempje - destijds opgericht door de gekende flamingant Jozef Goossenaerts - zich in 1929 terugtrekt uit het Algemeen Katholiek Vlaams Studentenverbond om naar de Katholieke Studenten Actie over te gaan.

¹ Gemeenteraadsverkiezingen. Algemeenheden 24/4/1921, 9/10/1932, 16/10/1938, 24/11/1946 (GEMEENTEARCHIEF ESSEN (voortaan GAE), doos nr. 533.3, kافتen nrs. 1-6) - Register der gemeenteraadsbeslissingen. 8/3/1934-2/10/1943 en 13/10/1943-12/12/1946 (GAE).

- Een boerenfamilie bij het rooien van aardappelen in Wildert-Essen voor de Tweede Wereldoorlog. (Foto Karrenmuseum-Kiekenhoeve Essen)

Ook in Wouw blijven de traditionele krachten tijdens het interbellum het politieke toneel beheersen. De politieke breuklijn ligt hier echter niet tussen een katholieke en een kleine socialistische partij. De kapitaalkrachtige katholieke boerenstand beheerst van oudsher de lokale politiek en regeert op zeer autoritaire manier. Er ontstaat tijdens het interbellum een grote vijandschap tussen deze boerenelite en de opkomende arbeiders- en middenstandsklasse². Daarbij komt dat de vier parochies van Wouw door de langgerekte vorm van de gemeente geografisch duidelijk van elkaar zijn gescheiden en er een onderlinge afbakening en zelfs rivaliteit heerst. Het culturele dorpsleven wordt zo sterk per parochie bepaald. Deze sterke parochiale afbakening speelt de eerste helft van het interbellum in het politieke voordeel van de boerenklasse, die reeds een lange traditie van samenwerken heeft. Anders dan in Essen worden de nieuwe politieke krachten tijdens het interbellum niet in de traditionele ‘partij’ geïntegreerd. De ‘landbouwpartij’ verliest zo in 1935 haar traditionele meerderheid aan de nieuwe ‘middenstands- en arbeiderspartij’. Deze laatste ‘partij’ is echter een eufemisme voor een zeer heterogene

2 De vooroorlogse gemeenteraadsverkiezingen van Wouw bleken onvindbaar. Wij gebruikten ondermeer de Gemeenteraadsnotulen 16/02/1934-25/02/1948 (GEMEENTEARCHIEF WOUW (voortaan GAW), A 357) en “Stukken betreffende de benoeming en verkiezingen van gemeenteraadsleden 1851-1927” (STADSARCHIEF ROOSENDAAL, Archief van de gemeente Wouw, nr. 3318).

groep mensen die door de grote interne tegenstellingen niet in staat is op te boksen tegen het homogene blok van traditionele machtshebbers. De burgemeester en één wethouder - twee invloedrijke mannen - steunen loyaal de boerenpartij terwijl de andere wethouder pragmatisch laveert tussen beide groepen, daarmee constant de precare meerderheid van de 'middenstandspartij' bedreigend. De boerenpartij heeft vanaf 1935 vijf verkozenen terwijl hun heterogene tegenstanders er zes hebben. Bovendien heeft de 'middenstands- en arbeiderspartij' af te rekenen met interne dissidentie; drie leden van deze 'middenstandspartij' zijn openlijk Nieuwe Orde-gezind. Dit drietal wordt geleid door een opmerkelijke uit Friesland afkomstige man die in 1937 een jaar lang lid is geweest van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) van Anton Mussert. Deze man verblijft de gemeenteraad in 1939 met zijn komst en ontpopt zich tot een geboren polemist. Enerzijds valt hij de heersende kapitaalkrachtige boerenfamilies aan en gebruikt hij zijn gemeenteraadszetel om hun positie te ondermijnen. Anderzijds lijkt deze polemist enkel te zetelen om de Wouwse burgemeester het leven zuur te maken.

Anders dan in Essen is deze burgemeester namelijk geen exponent van de plaatselijke elite maar een eerder 'toevallig' aangesteld ambtenaar met weinig voeling voor Wouw. Hij is afkomstig uit Oost-Brabant - wat voor het West-Brabantse Wouw gevoelig ligt - is pas sinds juli 1938 burgemeester en woont bovendien niet in Wouw maar in het nabijgelegen Roosendaal, wat resulteert in frequente afwezigheid. Vooral de Nieuwe Orde-gezinde Fries voert vanaf 1939 een harde persoonlijke oppositie tegen deze Wouwse burgemeester, wat begin 1940 uitloopt op een ordinaire ruzie. Ook andere traditionele gemeenteraadsleden hebben het moeilijk met deze burgemeester, die duidelijk minder moreel gezag heeft dan zijn Essense collega.

Eind 1939 is de Wouwse gemeenteraad totaal verlamd. Er is de uiterst labiele meerderheid van de nieuwe machtshebbers gekoppeld aan de persoonlijke ruzie tussen de zwakke burgemeester en het Nieuwe Orde-gezinde raadslid. Daarbij komt dat de traditionele boerenpartij ondanks haar democratische minderheid de besluitvorming achter de schermen blijft beheersen en alle belangrijke voorstellen van de tegenpartij steeds systematisch weet te neutraliseren³.

De plaatselijke traditionele elite in Essen slaagt er dus beter in haar macht te behouden dan haar Wouwse equivalent. De Essense machtshebbers kunnen de potentiële oppositie in de eigen rangen assimileren en er bestaat in Essen een duidelijke consensus rond een leidersfiguur die kan terugvallen op een stevige plaatselijke machtsbasis. In Wouw ontbreekt die consensus bij de traditionele machtshebbers, maar omwille van het heterogene karakter van de 'middenstandspartij' blijkt deze praktisch niet in staat de traditionele katholieke boerenpartij in de Wouwse gemeenteraad van de feitelijke macht af te houden.

3 Personeelsdossier Jac van Wezel - Correspondentie (GAW, A638).

II. Het verzet tijdens de bezetting

De verzetsgroeperingen die tijdens de bezetting in Essen tot stand komen zijn in de eerste plaats de Witte Brigade/Fidelio (WB/F) en de Nationale Koninklijke Beweging (NKB), twee gewapende verzetsorganisaties die na de bezetting in Essen elk ongeveer dertig erkende leden tellen. Daarnaast is er in Essen kortstondig een zeer beperkte cel van de Patriottische Milities (een onderdeel van het Onafhankelijkheidsfront) actief en tevens een nogal dubieuze groep van erg jonge verzetslui waarvan de meeste leden na de bezetting niet erkend worden en die hier enkel voor de volledigheid vermeld wordt. De Essense WB/F legt in een latere fase tijdens de bezetting contact met de op sabotage gerichte Groep G, het inlichtingsnetwerk Zéro en het onderduiknetwerk Socrates. We concentreren ons in dit artikel hoofdzakelijk op de Essense WB/F ⁴.

De enige verzetsgroep in Wouw is de Ordedienst (OD), een in het protestantse noorden ontstane paramilitaire organisatie wier hoofddoel oorspronkelijk exclusief gericht is op de ordehandhaving na de bevrijding. De Wouwse OD legt wel contacten met de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO) ⁵. Een door een plaatselijke kapelaan georganiseerd onderduiknetwerk dat contact onderhoudt met Engelse inlichtingsdiensten wordt hier ook enkel voor de volledigheid vermeld.

De protagonisten

De Essense WB/F ontstaat als georganiseerde verzetsorganisatie naar aanleiding van de geïmproviseerde hulp aan gestrande geallieerde piloten rond augustus 1942 ⁶. Een jonge Essense landbouwer vangt een neergestorte Engelse piloot op en komt terecht bij de plaatselijke politieagent Antoon Cools. Deze laatste heeft beroepsmatig contacten met het Antwerpse gerechtsgebouw waar zich enkele verzetslui bevinden die hem doorverwijzen naar een kopstuk van het Antwerpse WB/F-hoofdkwartier. De Antwerpenaren brengen

4 Er bestaat vooralsnog weinig wetenschappelijke literatuur over de Nationale Koninklijke Beweging en de Witte Brigade/Fidelio. Zie ondermeer : P. LOUYET, *Het verzet (België in de Tweede Wereldoorlog, deel 4)*, Kapellen, 1984; W. MEYERS & F. SELLESLAGH, *De vijand te lijf. De Belgen in het verzet*, Kapellen, 1984; H. VAN DE VIJVER, R. VAN DOORSLAER & E. VERHOEYEN, *Het verzet (2) (België in de Tweede Wereldoorlog, deel 6)*, Kapellen, 1986; P. VANMEERBECK, E. VERHOEYEN & H. VAN DE VIJVER, *Lexicon. De tijd der vergelding en het verzet*, Brussel, 1988.

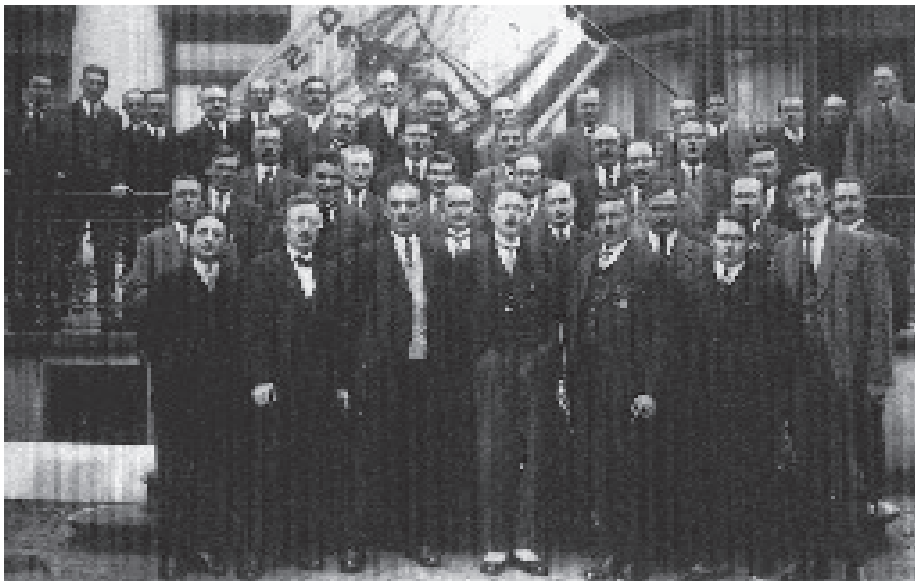
5 Voor de OD en de LO zie ondermeer : R. ROECHOLT, J. ZWAAN, e.a. (red.), *Het verzet 1940-1945*, Weesp, 1985; J. BUITKAMP, *Verzet in West-Brabant I - IV*, Breda, 1984-1988; T. KLUMPER, *Helden tegen wil en dank. Verzet 1940-1945. Het antwoord van gewone mensen op ongewone situaties tijdens de Duitse bezetting*, Baarn, 1994; C.M. SCHULTEN, *'En verpletterd wordt het juk'. Verzet in Nederland 1940-1945*, Den Haag, 1995.

6 Erkenningsdossiers 'Gewapend Weerstander' van Petrus Cools, Antoon Cools en Hubert van Geen (Ministerie van Landsverdediging, Centrale dienst van het Stamboek); Erkenningsdossier 'Burgerlijk Weerstander' van Hubert van Geen (Ministerie van Volksgezondheid en Gezin, Dienst Oorlogsslachtoffers); Erkenningsdossier 'Weerstander door de sluikers' van Hubert van Geen (Ministerie van Volksgezondheid, Dienst Oorlogsslachtoffers).

de piloot verder naar het zuiden en vormden met het handjevol Essenaren dat bij deze operatie betrokken is geweest in september 1942 een lokale Essense afdeling van de WB/F. Politieagent Antoon Cools wordt aangesteld tot de Essense kettingoverste.

Een tweede hoofdrolspeler die hier dient vermeld is Petrus Cools, de tweelingbroer van Antoon. Deze Petrus Cools is lid van de Kapucijnenorde van Antwerpen en verblijft de hele bezetting in het Kapucijnenklooster op de Antwerpse Ossenmarkt. Hoewel hij reeds eerder betrokken was bij een niet nader geïdentificeerde Inlichtings- en Actiedienst, wordt Petrus Cools in november 1943 bij de WB/F aangeworven als koerier van de commando-eenheid. Als dusdanig staat hij in voor de contacten tussen het Antwerpse hoofdkwartier en (ondermeer) de afdeling Essen, waar zijn contactpersoon uiteraard meestal zijn tweelingbroer Antoon is. Petrus Cools wordt op die manier één van de informele leiders van de Essense afdeling en op 15 mei 1944 wordt hij benoemd tot bestuurslid van de sector Essen.

De derde protagonist is Hubert van Geen, een man die omwille van zijn uiterst controversiële rol liever vergeten wordt door de lokale geschiedschrijving. Van Geen, een rustend priester, bezit een doctorstitel in de wijsbegeerte, is verwant met een adellijke familie in Nederland en behoort zo tot de vooroorlogse intellectuele elite van het dorp.

- Een bijeenkomst van de Essense Vlaamse Oudstrijders in de jaren dertig; in het midden, met colbert, VOS-voorzitter Emiel Dierckxsens. Tijdens de bezetting was Dierckxsens ook voorzitter van Winterhulp, na de bevrijding burgemeester voor de katholieke partij.
(Foto Karrenmuseum-Kiekenhoeve Essen)

In 1929 wordt hij voorzitter van de net gestichte Essense heemkundige kring. Precies in de schoot van deze vereniging groeit reeds voor de oorlog een situatie die na de bevrijding voor het verzet zeer negatieve gevolgen zou hebben. In de jaren 1930 rijst namelijk onderhuids protest tegen van Geens voorzitterschap, gebaseerd op persoonlijke maar vooral ook politieke motieven. De Essense heemkundige kring stelt zich namelijk uitgesproken flamingant op, waarbij de wandelgangen van de kring bijvoorbeeld worden gefrequentieerd door mensen als Jozef Goossenaerts en de Essense voorzitter van de Vlaamse oud-strijders Emiel Dierckxsens. Voorzitter van Geen daarentegen is een overtuigd belgicist en monarchist. Hij bevindt zich zo in zijn vereniging ideologisch in een geïsoleerde positie. Reeds voor de bezetting wordt deze tegenstrijdigheid manifest, waarbij de geïsoleerde van Geen ondermeer tegenover de flamingant Dierckxsens komt te staan. Dit conflict verdwijnt na 1940 tijdelijk in de koelkast, waar het na 1944 (overigens zonder te zijn afgekoeld) weer wordt uitgehaald.

Hubert van Geen heeft tijdens de bezetting andere beslommingen dan de heemkunde : hij wordt (officieel) in januari 1943 bij de WB/F aangeworven - overigens door iemand van buiten Essen en zelfs Antwerpen - als kettingoverste van de wijk Wildert-Essen. Eind juni 1943 promoveert hij tot bestuurslid van de sector Essen en vanaf 17 mei 1944 tot groepsoverste. Het Essense verzetstrijdsviraat Petrus en Antoon Cools/Hubert van Geen werft vooral in de loop van 1942 en 1943 nog een dertigtal mensen aan die samen de Essense WB/F-afdeling vormen. De hiërarchische structuur van de Essense WB/F tijdens de bezetting is op zijn minst onduidelijk. Zelfs nu we hier enkele andere dominante persoonlijkheden buiten beschouwing laten, telt de Essense WB/F minstens drie leidersfiguren die zonder onderlinge bevoegdheidsafbakening samenwerken, een situatie die overigens tijdens de bezetting nooit tot problemen leidt. Van Geen houdt zich tijdens de bezetting enigszins op de vlakte en een precieze hiërarchische afbakening wordt in de bezettingsomstandigheden bovendien als irrelevant ervaren.

De ontstaansgeschiedenis van de Wouwse OD verloopt heel anders, aangezien ze haar oorsprong vindt in de lokale Brabantia Nostra-afdeling ⁷. Brabantia Nostra (BN) is een Noord-Brabantse regionalistische vereniging die zich tijdens het interbellum afzet tegen het bevoogdende 'moderne' protestantse noorden en de liberale individualistische maatschappij; gestoeld op een traditionele katholiek-autoritaire en corporatistische maatschappijstructuur, BN ijvert voor het behoud van de Brabantse 'volksaard'. Zekere overeenkomsten tussen Vlaamse en Brabantse beweging zijn dus te onderkennen, maar er zijn ook verschillen zoals ondermeer het ontbreken van taaldiscriminatie in Noord-Brabant, het ontbreken van significante politieke invloed van Brabantia Nostra en de

⁷ De belangrijkste bron voor het Wouwse verzet was de zeer uitgebreide Collectie J.C. van Wezel (STADSARCHIEF ROOSEDAAL).

niet in vraag gestelde ondergeschiktheid van de Brabantse belangen aan de katholieke belangen ⁸.

Vanaf begin juli 1940 sluit Brabantia Nostra aan bij de Nederlandse Unie (NU), een aanvankelijk zeer succesvolle organisatie (met 800.000 leden op een half jaar tijd) die door de Duitsers gezien wordt als een instrument voor de ideologische *Gleichschaltung* van het Nederlandse volk. De NU spreekt immers veel meer mensen aan dan de hopeloos geïsoleerde NSB van Mussert. Paradoxaal genoeg zien echter vele gewone leden hun NU-lidmaatschap als een vorm van ‘legaal verzet’ tegen de bezetter en als enige mogelijkheid om de naar alleenheerschappij strevende NSB een hak te zetten. Deze interne tegenstrijdigheid maakt de NU voor de bezetter onbruikbaar zodat de organisatie in december 1941 wordt verboden ⁹.

In Wouw wordt in juni 1940 een plaatselijke afdeling van Brabantia Nostra opgericht, die de daaropvolgende maand overgaat naar de lokale Nederlandse Unie. Aan het hoofd van deze lokale BN- en later NU-afdeling staat Jac van Wezel (°13 oktober 1910), de eerste ambtenaar op het gemeentehuis van Wouw. Na de Duitse inval ruilt Van Wezel zonder problemen zijn hevige Brabants-regionalistische katholieke idealen voor minstens even felle Nederlands-nationalistische gevoelens. Van Wezel verzamelt in NU-verband twintig mensen die dit engagement beschouwen als een vorm van legaal verzet, vooral gericht tegen de NSB. Na het verbod van de NU door de bezetter gaan de vergaderingen van een harde Wouwse NU-kern, ongeveer een zestal mensen, gewoon klandestien door.

Uit kringen van voormalige Nederlandse militairen is op dat moment reeds de Ordedienst (OD) ontstaan en het OD-district Bergen-op-Zoom (waartoe Wouw ging behoren) is in volle uitbouw. Het OD-districtshoofd van Bergen-op-Zoom - een oud officier van het Nederlandse leger - opteert voor de Wouwse OD-afdeling aanvankelijk voor een man die tijdens de veldtocht onder hem heeft gediend en nu als ambtenaar werkzaam is op het Wouwse gemeentehuis. Deze man woont echter in Roosendaal en heeft een scherp persoonlijk en ideologisch conflict met het reeds vermelde Nieuwe Orde-gezinde Wouwse gemeenteraadslid. Om deze twee redenen schuift de oorspronkelijk geselecteerde man de opdracht door naar Jac van Wezel, zijn collega op het gemeentehuis en tevens de ex-voorzitter van de Wouwse NU-afdeling. Jac van Wezel aanvaardt deze opdracht in de winter van 1941-1942, waarbij hij het OD-werk beschouwt als een logische en rechtstreekse voortzetting van zijn ‘legale verzet’ tijdens

8 J.L.G. VAN OUDHEUSDEN, “Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en ‘schoner’ leven 1935-1951”, in *Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland*, 1990 (LXXXIV).

9 Zie ondermeer : J.H.C. BLOM : “De Nederlandse Unie : een bespreking”, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 89 (1976), p. 60 e.v.; H.W. VON DER DUNK, “Verweer en bekentenis. De levensherinneringen van Linthorst Homan”, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 90 (1975), p. 492-498.

de Wouwse NU-periode. Van Wezel krijgt de titel van Plaatselijk Commandant van de OD en ontvangt twee dwingende aan elkaar gerelateerde basisregels waaraan hij zich dient te houden : De OD-cel in Wouw moet tot een strikt minimum beperkt blijven en de activiteiten mogen pas een aanvang nemen na de bevrijding. Aan de eerste regel houdt Van Wezel zich nauwgezet, de tweede regel wordt van bij de aanvang collectief genegeerd. Van Wezel stelt overeenkomstig de eerste regel vier Ondercommandanten (één per wijk) en een koerier aan zodat de hele bezetting lang de Wouwse OD uit slechts zes mensen blijft bestaan. Hiervan zijn er vier afkomstig uit de voormalige Wouwse NU.

Dit belangrijke kwantitatieve verschil tussen Wouw en Essen - waar er naar het einde van de bezetting toe ruim zeventig echte en minder echte verzetsmensen rondlopen - is vooral een nationaal verschil. De OD-regel van 'optreden na de bevrijding' brengt met zich mee dat in een dorp als Wouw mensen slechts preventief moesten worden aangesteld. Daartegenover staat dat noch de Essense WB/F noch de Essense NKB ooit instructies ontvingen aangaande recruteringsberperkingen. Ten tweede begint de uitbouw van de Wouwse OD net op het moment dat Nederland wordt opgeschrikt door de twee 'OD-processen', wat betekent dat voor de eerste maal Nederlandse verzetslui worden terechtgesteld. Dit afschrikwekkende voorbeeld is voor Van Wezel een extra stimulans geweest om bij de uitbouw van zijn organisatie de vooropgestelde veiligheidsmaatregelen ernstig te nemen. Weliswaar betreft de kleine zeskoppige OD-kern regelmatig andere mensen bij haar werk (zoals bijvoorbeeld de plaatselijke pastoor), maar dit gebeurt steeds zonder expliciete vermelding van enig organisatorisch verband. De OD-kern stelt in de loop van 1943 wel een namenlijst op met 110 geselecteerde Wouwse mannen die - vooralsnog buiten hun medeweten - onmiddellijk na de bevrijding binnen het OD-kader zouden moeten opereren.

Taken en contacten tijdens de bezetting

Het verhaal over de activiteiten van de Wouwse OD-cel tijdens de bezetting zou eigenlijk een zeer kort verhaal moeten zijn gezien de haar opgedragen passiviteit tijdens de bezetting. De Wouwse OD-commandant Jac van Wezel houdt zich hieraan echter niet, ook al omdat zijn eerste directe overste (de districtscommandant van Bergen-op-Zoom) de OD eveneens 'actiever' interpreteert en hij Van Wezel meteen van bij aanvang de opdracht meegeeft relevante inlichtingen door te geven. Van Wezel zelf stuurt zijn OD-cel echter vooral in de richting van de steunverlening aan onderduikers. Dit belet evenwel niet dat ook inlichtingen worden verzameld en allerlei sluikebladen en pamfletten op min of meer regelmatig basis worden verspreid. Tijdens de bezetting wordt in Wouw door de lokale OD zo een heus onderduiknetwerk geïnstalleerd, waarbij Van Wezel veelvuldig beroep doet op zijn vooroorlogse contacten in het dorp. Hierbij wordt echter nooit openlijk melding gemaakt van enige verzetsorganisatie zodat deze contacten het

karakter hebben van informele vertrouwelijke vriendendiensten gebaseerd op hechte vooroorlogse sociale structuren binnen een gesloten dorpsgemeenschap.

Er staan Van Wezel een vijftiental adressen ter beschikking van betrouwbare Wouwse landbouwers die nooit geweten hebben dat Van Wezel behoorde tot een verzetsorganisatie. De Wouwse OD maakt van dit onderduikwerk haar prioriteit en doet voor de financiering ervan beroep op enkele gegoede dorpsinwoners en op gelden die men ontvangt via de verspreiding van het illegale blad *Trouw*. Op die manier is het 'informele' Wouwse onderduiknetwerk volledig zelfbedruipend, zonder veel tussenkomsten van de hogere verzetschelons. Zelfs na de uitbouw van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO) in het zuiden van Nederland verandert er in de praktijk weinig voor het Wouwse netwerk.

De Essense WB/F concentreert zich veel minder op het onderduikwerk. Pas vanaf mei 1944 wordt deze steunverlening door het Essense verzet systematisch aangepakt, met name na de recrutering van de Essense WB/F-kopstukken in de naar hulp aan onderduikers gerichte verzetsorganisatie Socrates. Dit gebeurt door de contacten op het Antwerpse gerechtsgebouw, via contactman Petrus Cools. Een belangrijkere taak waarop het Essense verzet zich toelegt is het verzamelen van inlichtingen. Hiervoor worden mensen aangeworven in en rond het Essense spoorwegstation en het Essense gemeentehuis. De inlichtingen worden via de Antwerpse contacten doorgegeven naar het Antwerpse hoofdkwartier waar samenwerkingsverbanden bestaan met ondermeer het inlichtingsnetwerk Zéro. Niet enkel de Essense WB/F observeert overigens het grensverkeer via de spoorlijnen; ook de Essense NKB en de eerder vermelde jonge groep verzetslui doen hetzelfde, zonder dat zij dit van elkaar weten.

Het grensverkeer via Essen kan dus tijdens de bezetting genieten van een wel zeer minutieuze aandacht. Enkel de Essense WB/F had hiernaast nog een andere belangrijke taak, namelijk de hulp aan gestrande geallieerde piloten. De eerder vermelde jonge landbouwer - die op een zeer afgelegen plek bij de Belgisch/Nederlandse grens woont - heeft reeds voor de oorlog beroepsmatig contacten in het Nederlandse dorpje Achtmaal, ondermeer met de plaatselijke veldwachter. Deze laatste organiseert tijdens de bezetting in Achtmaal het lokale verzet en hij brengt de jonge landbouwer in contact met een kapelaan (meer dan waarschijnlijk "pater Alfons" die een belangrijk Belgisch-Nederlands verzetscontact is). Deze bewerkstelligt op zijn beurt het contact tussen de Essense WB/F en het verzet in het Nederlandse Roosendaal. In een later stadium groeit dit uit tot de Roosendaalse afdeling van de Landelijke Organisatie voor Steun aan Onderduikers (LO), geleid door Janus Jongmans. Het belangrijkste samenwerkingsverband tussen Roosendaal en Essen concentreert zich op de hulp aan in Nederland gestrande piloten. Enkele tot het verzet behorende Nederlandse marechaussées brengen gestrande piloten naar de aan de grens gelegen boerderij, waar enkele Essense politieagenten die tot de WB/F behoren de geallieerde piloot overnemen. Nadat de identiteit van de bewuste

piloot bevestigd is - proces dat vaak weken kan duren - en nadat de man nieuwe kleren en aangepast uiterlijk heeft gekregen, wordt hij door de Antwerpse contacten verder naar het zuiden gebracht. Volgens verschillende bronnen voert ondermeer Petrus Cools deze piloten naar een klooster nabij Namen, waar ze door anderen worden opgepikt.

Verschillende namen van Essense WB/F-leden zijn hierdoor bij het Nederlandse verzet bekend en enkele Essense verzetslui zijn daarom nu in het bezit van een officiële lidkaart van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, een eenheid die pas in november 1944 na de opheffing van het verzet in het zuiden van Nederland tot stand kwam. De Essense houders van de lidkaart krijgen deze na de bevrijding thuisgestuurd met een handtekening van het Roosendaalse verzetshoofd Jongmans. Tot op heden weten ze niet wat de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten precies inhoudt. De Essense contacten met Nederland verlopen alleszins uitsluitend in connectie met deze pilotenlijn. Georganiseerde contacten tussen de Wouwse OD en het Essense verzet vinden nooit plaats. De Wouwse verzetsleider Jac van Wezel vermijdt overigens contact met zijn Belgische collega's aan de grens, omdat deze zich volgens hem al te veel met smokkelpraktijken inlaten. Hij zoekt dan ook liever geen contacten over de grens, ook al omdat het Wouwse onderduiknetwerk geen hulp nodig heeft.

De verwevenheid van de diverse verzetsorganisaties

Het overlappen van de diverse verzetsorganisaties tijdens de bezetting is belangrijk voor het verhaal na de bevrijding. De alledaagse realiteit waarbij het gevaarlijke verzetswerk in de clandestiene sfeer gebeurt brengt met zich mee dat de gewone verzetsman 'in het veld' andere prioriteiten heeft dan hiërarchische afspraken te maken of precies te bepalen in het kader van welke verzetsorganisatie een bepaalde verzetsdaad wordt gesteld. In de praktijk overlappen zowel in Essen als in Wouw bepaalde groeperingen elkaar omdat een onderlinge scheiding door de betrokken personen als irrelevant ervaren wordt. Pas na de bevrijding zullen onder meer daarom in één van de twee dorpen moeilijkheden ontstaan.

Tijdens een ophaalactie van een piloot door de Antwerpse WB/F in het voorjaar van 1944 worden de WB/F-leden vergezeld door enkele kopstukken van de Antwerpse Groep G, de sabotageorganisatie die van de provincie Antwerpen haar 'sector V' heeft gemaakt. Contactman Petrus Cools onderhoudt in Antwerpen immers goede contacten met de Groep G. Tijdens dit bezoek wordt zijn Essense tweelingbroer Antoon Cools mondeling aangeworven bij de Groep G en later wordt zelfs één van de twee provinciale wapendepots van de Groep G gevestigd in de kelder van een WB/F-lid te Wildert-Essen. Begin juni 1944 krijgt Antoon Cools vervolgens van zijn tweelingbroer de opdracht een wissel op de spoorlijn Roosendaal-Essen te laten exploderen. Antoon Cools schuift deze opdracht door naar drie jonge waaghalzen, die na een stoomcursus 'veilig explosiegebruik' de opdracht tot een goed einde weten te brengen. Niemand in Essen ervaart het op dat ogenblik als relevant te bepalen in opdracht van welke organisatie dit nu precies

gebeurt; de WB/F of de Groep G. Deze prestigieuze actie wordt echter na de bevrijding onderwerp van onderling getouwtrek.

Net zoals binnen de Essense WB/F-afdeling via de Antwerpse contacten onontwarbaar nauw wordt samengewerkt met de Groep G, de groep Socrates en de lijn Zéro, ontstaat ook in Wouw een overlapping tussen de plaatselijke OD-cel en de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO). Deze verzetsorganisatie legt in augustus 1943 contact met het zuiden van Nederland en ontstaat pas dan als nationale organisatie. Ze spitst zich, zoals de naam aangeeft, exclusief toe op het verlenen van steun aan onderduikers. De organisatorische uitbouw van de LO in de regio Bergen-op-Zoom komt pas eind 1943/begin 1944 op gang, omwille van de voorzichtigheid die de LO aan de dag legt na de vele gelijktijdige arrestaties van OD-mensen in deze regio. Wouw wordt ingedeeld bij het LO-district Bergen-op-Zoom. Hoewel van hogerhand wordt bepaald dat vanaf nu enkel de LO het onderduikwerk op zich zou nemen terwijl de OD daarnaast de periode na bevrijding moet voorbereiden, toont de Wouwse realiteit een heel ander beeld.

De Wouwse OD-cel engageert zich onder leiding van Jac van Wezel immers zo verregaand in het onderduikwerk dat het in 1944 onmogelijk geworden is zich nog terug te trekken. Daarom krijgt Van Wezel naast zijn titel Plaatselijk Commandant van de OD ook de titel van hoofd van de plaatselijke LO in Wouw en vervaagt in de praktijk het onderscheid. Ook hier beschouwt de plaatselijke verzetsman de precieze scheidingslijn tussen de verschillende organisaties als irrelevant. Deze verwevenheid tussen diverse verschillende verzetsgroeperingen groeit, zowel in Wouw als in Essen, op een moment dat het contact met de directe hoofdkwartieren in respectievelijk Bergen-op-Zoom en Antwerpen omwille van arrestaties enigszins is verwaterd. In mei 1944 wordt de vaste contactman tussen de Essense en Antwerpse WB/F gearresteerd en weggevoerd. Pater Petrus Cools is nu de enige contactman tussen Essen en Antwerpen. Deze werkt echter in de omgeving van Antwerpen ook nauw samen met de Groep G en het onderduiknetwerk Socrates en hecht bovendien persoonlijk geen belang aan organisatorische afbakeningen. Vanaf mei 1944 verwatert zo het contact met het Antwerpse WB/F hoofdkwartier terwijl anderzijds de groep Socrates vanaf dan regelmatig financiële steun naar Essen stuurt en Groep G-explosieven in juni 1944 worden gebruikt voor een aanslag. Zo ontstaat een situatie waarbij mensen die in een latere fase van de bezetting door de Essense WB/F worden gerecruteerd (zoals de uitvoerders van de sabotage op de wissel), eerder de indruk hebben voor de Groep G of Socrates te werken.

Ook in Wouw ontstaat door het op het terrein verschijnen van de LO een gelijkaardige situatie. Tijdens de zomer van 1943 is het OD-district Bergen-op-Zoom het toneel van vele verzetsarrestaties, waaronder het Bergse districtshoofd zelf. Hoewel de kleine OD-cel in Wouw (overigens louter toevallig) ontstapt aan deze arrestaties blijft het contact met het hoofdkwartier maandenlang verbroken. Het nieuwe districtshoofd krijgt om begrijpelijke redenen de opdracht zijn district een *low-profile* aan te meten en dus

• De Wouwse NSB tijdens de bezetting in vol ornaat. In het midden oorlogsburgemeester de Jong.
(Foto privécollectie auteur)

opnieuw de oorspronkelijke OD-instructie 'enkel optreden na de bevrijding' door te voeren. Hij stelt echter vast dat de situatie - met name inzake onderduikers - onder zijn voorganger dermate ver is geëscaleerd dat het moeilijk wordt het tij te keren. Bovendien neemt het ongeduld en de wil om actief op te treden bij vele OD-leden in de loop van 1944 sterk toe, zodat de houding van passiviteit die het nieuw districtshoofd predikt niet door al zijn ondergeschikten aanvaard wordt. Er ontstaan dan ook verschillende hevige conflicten met enkele Plaatselijke OD-commandanten. In Wouw komt het niet zover, maar ook plaatselijk commandant Jac van Wezel spreekt zijn teleurstelling uit in zijn nieuwe districtshoofd en zelfs in de OD als organisatie. Tegenover die teleurstelling in de 'passieve' OD groeien vanaf begin 1944 gevoelens van sympathie en bewondering voor de LO, een organisatie die in de Wouwse verzetsogen wel op het heden gericht is en daarom nauwer aansluit bij de concrete situatie zoals die ervaren wordt door de lokale verzetslui. De Wouwse OD/LO gaat dan ook gewoon door met haar steunverlening aan onderduikers, waarbij zij de expliciete bevelen van de OD naast zich neerlegt. In Wouw is dus vanaf 1944 een potentiële breuk aanwezig tussen beide met elkaar verweven organisaties (OD en LO), veel sterker dan dat in het Belgische Essen (WB/F en Groep G) het geval is.

III. Collaboratie

De twee burgemeesters

De oorlogsburgemeester van Wouw heeft een achtergrond die grondig verschilt van die van zijn Essense tegenhanger en hun motieven om te collaboreren komen dan ook niet overeen. Toch zijn er raakpunten tussen de houding en positie van beide mannen tijdens de bezetting, waarbij hun geïsoleerdheid en onmacht nog de grootste overeenkomst vormt.

De Wouwse oorlogsburgemeester Petrus of 'Polydoor' de Jong (°24 november 1902)¹⁰ is een verbitterd middenstander uit het Nederlandse Ossendrecht die zijn eigenhandig opgebouwd bedrijfje heeft zien wegzinken in de grote depressie. De hieruit ontstane frustratie speelt een belangrijke rol in zijn toetreden tot de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) van Anton Mussert in 1935. Hij leidt daarna de plaatselijke NSB-afdeling in Ossendrecht¹¹. Als deze Ossendrechtse NSB-leider op de avond van 10 mei 1940 door de Nederlandse autoriteiten als 'staatsgevaarlijk element' wordt opgepakt zweert hij de NSB af, om na de Nederlandse capitulatie opnieuw de NSB-kaart te trekken. Zo wordt hij in januari 1941 lid van de provinciale staten van Noord-Brabant. In oktober 1941 wordt de Wouwse burgemeester Termeer ontslagen, een gebeurtenis waarin het vooroorlogse conflict met de Nieuwe Orde-gezinde raadsleden een belangrijke rol speelt. De NSB schuift Polydor de Jong naar voor als nieuwe Wouwse burgemeester en typeert hem bij deze gelegenheid als een goed opgeleid man met een zeer gematigd en verzoenend karakter, die echter geen al te sterke persoonlijkheid is.

Burgemeester de Jong zal een uiterst merkwaardige rol spelen tijdens de Wouwse bezetting, waarbij hij enerzijds samenwerkt met het Wouwse verzet en anderzijds politieke inmenging van de Wouwse NSB-afdeling tegenhoudt. Voor de op het gemeentehuis opererende Wouwse verzet vormt de komst van een NSB-burgemeester een niet te overzien probleem. Daarom kiest de Wouwse OD voor een opmerkelijke strategie. Zij brengt de burgemeester onmiddellijk op de hoogte van de verzetsactiviteiten en stelt een samenwerkingsverband voor; een geen-verklikkingspact in ruil voor bescherming na de bevrijding. De NSB-burgemeester aanvaardt dit voorstel en zo ontstaat een situatie waarbij een NSB-burgemeester vanaf april 1942 op de hoogte is van het verzetlidmaatschap van zijn belangrijkste ambtenaren en zonder problemen

10 Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Ministerie van Justitie, Den Haag : Inventaris nummer 31287; Petrus de Jong.

11 Voor informatie over de Nationaal-Socialistische Beweging zie ondermeer : J. ZWAAN, e.a. (red.), *De zwarte kameraden. Een geïllustreerde geschiedenis van de NSB*, Weesp, 1984; P. ROMEIN, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders*, s.l., 1989; G. HIRSCHFELD, *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945*, Haarlem, 1991.

elke dag van de bezetting met hen samenwerkt. Anderzijds ontpopt de Jong zich als tegenstander van de plaatselijke NSB-afdeling van Wouw. De Jong behoort als inwoner van Ossendrecht niet tot de Wouwse NSB-gemeenschap en had ook een zeer negatief oordeel over de bestuurscapaciteiten van deze mensen. Hij weert daarom systematisch elke politieke inmenging van de Wouwse NSB en weet de groep zo te reduceren tot een onbestaande factor, die zelfs niet eens de schijn van machtsdeelname kan ophouden. De burgemeester stimuleert daartegenover wel Winterhulp en de Nederlandse Volksdienst (NVD) - hij is voorzitter van de lokale afdelingen van beide organisaties - vanuit de overtuiging dat sociale werking de sleutel is tot de zelfnazificatie van Wouw. Hij tracht hierin vooral niet-NSB'ers te betrekken om het effect bij de bevolking te vergroten. Dit alles sorteert echter weinig resultaten en in dat opzicht zijn de uiterst positieve verslagen van de Jong aan zijn NSB-superieuren dan ook bewuste rookgordijnen die de werkelijkheid moeten verdoezelen. Opvallend is op dit punt het verschil met Essen. Terwijl Winterhulp in Wouw wordt geleid door NSB'er de Jong en geen enkel succes kent, wordt Winterhulp in Essen met aanzienlijk meer succes geleid door VOS-voorzitter Emiel Dierckxsens. De organisatie wordt in Wouw onlosmakelijk met collaboratie geassocieerd, in Essen is zij via de persoon van Dierckxsens veeleer verbonden met de 'zuivere' katholieke elite.

De houding van burgemeester de Jong is in de eerste plaats zuiver pragmatisch en via zijn samenwerkingspact met het Wouwse verzet lijkt hij op twee paarden te willen wedden. Hij ontwikkelt een gemoedelijke omgang met verzetshoofd Jac van Wezel - de wekelijkse gezellige kaartavonden tussen beide mannen vormen een hallucinant voorbeeld - en verleent het Wouwse verzet vooral tussen Dolle Dinsdag en bevrijding openlijke en onmisbare steun inzake ondermeer transporten van informatie en voedsel en de uiteindelijke aanhouding van collaborateurs. Op aanraden van verzetshoofd van Wezel beveelt burgemeester de Jong de Wouwse Landwacht in 1944 de orders uit Roosendaal niet meer op te volgen. Na de bevrijding houdt ook verzetshoofd van Wezel de belofte aan zijn wekelijkse kaartpartner; burgemeester de Jong wordt door van Wezel persoonlijk gearresteerd en beschermd tegen eventuele volkswroede en het Wouwse verzet ijvert na de bevrijding voor een strenge maar rechtvaardige straf waarbij van Wezel persoonlijk de verzachtende omstandigheden benadrukt.

De Essense oorlogsburgemeester heeft een heel ander profiel. De collaboratie van Karel Govaerts (°10 april 1893) is niet op sociaal-economische motieven maar op een Vlaams-nationalistische overtuiging gestoeld. Tijdens de Eerste Wereldoorlog is Govaerts een activist die na 1918 zijn veroordeling ontvlucht door jarenlang als balling in Nederland te verblijven. Hij keert na de uitdovingswet terug naar België en kiest, aangezien hij nog steeds in Nederland (Roosendaal) werkt, in 1934 voor het grensdorp Essen. Govaerts engageert zich tussen 1934 en 1940 uitdrukkelijk niet in het plaatselijke politieke en culturele leven maar hanteert een strikte en bewuste afzijdigheid - een houding ingegeven door voorzichtigheid. Hij wordt bijvoorbeeld geen lid van de plaatselijke

flamingante VOS-afdeling. Zijn Vlaamse idealen blijft hij echter altijd behouden; uit een naoorlogse dichtbundel (1974) spreekt een zeer romantisch-emotionele vorm van Vlaams-nationalisme.

Na de Duitse inval zet Karel Govaerts zijn afzijdigheid overboord en in 1940 treedt hij toe tot het Vlaams Nationaal Verbond (VNV)¹². In maart 1942 wordt hij burgemeester van Essen, ter vervanging van de omwille van zijn leeftijd ontslagen vorige burgemeester. Opvallend is het verhaal van Otto en Herman Govaerts waarin wordt verteld dat de oud-burgemeester persoonlijk hun vader, Karel Govaerts, komt vragen het burgemeesterschap waar te nemen zodat er geen radicale VNV'er in Essen de plak zou komen zwaaien¹³. Govaerts aanvaardt de benoeming met in achterhoofd de wat naïeve gedachte zich strikt aan de richtlijnen van de Belgische wetgever te houden, zodat hem nooit iets ten laste zal kunnen worden gelegd. Govaerts tracht zijn functie uit te oefenen alsof er geen bezetting is. Hij is in administratief opzicht een zeer strikt functionaris, die allergisch is voor elke politiek-ideologische inmenging die zijn burgemeesterstaak bemoeilijkt. Hij is bovendien een introvert man die zich weinig onder de bevolking begeeft en geen voeling heeft met het dagelijks leven. Voor de vooroorlogse katholieke politieke elite is hij de ideale oorlogsburgemeester die Essen op een competente manier door de bezetting kan loodsen. Na de bevrijding kunnen de oude opzijgezette en/of -getreden machtshebbers dan opnieuw hun plaats innemen. Govaerts wordt in dit opzicht op zeer handige manier gebruikt door mensen met meer politieke realiteitszin. Zo is het opvallend dat de flamingant Emiel Dierckxsens - voorzitter van de Essense VOS, hoofd van Winterhulp en tijdens het interbellum potentiële opvolger van de oude Essense burgemeester - tijdens de bezetting de burgemeestersfunctie bewust aan zich laat voorbijgaan.

De Essense VNV-afdeling heeft echter ook in de gaten wat er gebeurt. Net als in Wouw wordt in Essen de burgemeester door zijn gematigdheid een obstakel voor de ambitieuze collaborateurs. Het conflict tussen de Jong en de Wouwse NSB en tussen Govaerts en het Essense VNV is dus in essentie hetzelfde; de lokale collaboratiegemeenschap ziet zich in haar machtsstreven gedwarsboemd door een figuur van buiten het dorp, die dan bovendien door enkele plaatselijke krachten (in Essen de katholieke partij en in Wouw het verzet) wordt gemanipuleerd. Het conflict in Essen is echter scherper. Burgemeester Govaerts is vastbesloten de fouten uit zijn activistisch verleden niet te herhalen en speelt het uiterst voorzichtig. De radicale Essense VNV-leider Jozef Timmerman, tevens eerste schepen van de gemeente, voert daarom een harde oppositie tegen Govaerts en legt tweemaal bij de Duitse overheden een officiële klacht neer.

12 Voor het Vlaams Nationaal Verbond zie: B. DE WEVER, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het V.N.V. 1933-1945*, Tielt/Gent, 1994. Meer algemeen: F. SEBERECHTS, *Ieder zijn zwarte. Verzet, collaboratie en repressie*, Leuven, 1994.

13 Interview Otto en Herman Govaerts.

Govaerts weigert immers in zijn strikte navolging van de Belgische wetgeving bepaalde Duitse bevelen op te volgen. In de nacht van 26 april 1943 is Timmerman verantwoordelijk voor de arrestatie van vele tientallen Essense onderduikers. Een woedende burgemeester Govaerts klaagt dit in een brief van 28 april 1943 aan bij de Antwerpse provinciegouverneur, met een averechts effect; hij krijgt zelf een berisping¹⁴. Op 18 juli 1943 weigert Govaerts op basis van de Belgische wetgeving categoriek Essense arbeiders te leveren voor Duitse munitietransporten. Timmerman legt daarop een officiële klacht neer, zodat Govaerts bij de Duitse overheden wordt ontboden en steun moet zoeken bij de gouverneur. Zijn Wouwse collega is overigens op ditzelfde vlak minder voorzichtig; in 1944 vordert burgemeester de Jong Wouwse arbeiders voor Duitse werken aan een antitank-verdedigingslinie, een in Wouw zeer omstreden beslissing. Govaerts gaat in de tegenaanval, wat culmineert in een zeer uitgebreid en gedetailleerd rapport (9 oktober 1943) aan secretaris-generaal Romsée (Binnenlandse Zaken), waarin impliciet gevraagd wordt om sancties tegen Timmerman. Het antwoord van Romsée (20 oktober 1943) telt twee regels en is nietszeggend; Govaerts mag gerust zelf een klacht neerleggen als hij dat wil. Timmerman trekt dus aan het langste eind en in 1944 heeft zijn tegenwerking de positie van Govaerts zeer verzwakt. Als Timmerman in een laatste conflict na 6 juni 1944 (!) opnieuw een klacht tegen Govaerts neerlegt, blijkt dat diens gedwongen ontslag inderdaad nakend is. Dit lokale machtsstreven van kleine dictators in de allerlaatste fase van de bezetting wijst op het onvermogen van sommige VNV-functionarissen om de reële situatie in te schatten. De bevrijding maakt snel en drastisch een einde aan de toekomstplannen van Timmerman.

Govaerts vlucht naar Duitsland en wordt na zijn aanhouding een achttal maanden geïnterneerd, waarna vrij spraak met verlies van burger- en politieke rechten volgt. Deze vrij spraak heeft hij te danken aan de positieve getuigenissen van vele Essenaren, waaronder ook diverse verzetsleden. Deze laatste groep oordeelt overigens nu nog steeds opvallend positief over de Essense oorlogsburgemeester. Ondanks hun verschillende achtergrond hebben de pragmaticus Polydor de Jong en de idealist Karel Govaerts dus een fundamentele overeenkomst. Beiden hebben zij in hun respectievelijke dorpen namelijk dezelfde rol gespeeld; die van buffer tegen de ‘greep naar de macht’ van de lokale NSB en VNV. We suggereren voorzichtig dat de Essense elite Govaerts via haar positieve naoorlogse getuigenissen ‘bedankt’ voor het feit dat hij tijdens de bezetting de kastanjes uit het vuur gehaald heeft.

De lokale kopstukken

In de vooroorlogse Wouwse gemeenteraad zetelen drie raadsleden met nieuwe ordersympathieën. Alle drie blijven zij tijdens de bezetting lid van de gemeenteraad, maar veel invloed oefenen zij in deze periode niet uit. Niemand van hen treedt toe tot de

¹⁴ Privé-stukken familie Govaerts : correspondentie Karel Govaerts.

Nationaal Socialistische Beweging (NSB) of enige andere collaborerende vereniging, met uitzondering van het vooroorlogse hoofd van de Wouwse Rooms-Katholieke Werkliedenvereniging, die tijdens de bezetting de leiding op zich neemt van de plaatselijke Nederlandse Arbeidsfront-afdeling (de vakbondsorganisatie van de NSB). Deze drie raadsleden worden na de oorlog door het verzet bestempeld als geïsoleerde malcontenten die tijdens het interbellum vooral tegen de plaatselijke elite ageerden. Hoewel geen van deze drie na de bevrijding een veroordeling oploopt, worden zij wel door het verzet aangehouden en enige tijd geïnterneerd en daarmee dus definitief weggezuiverd uit de gemeenteraad. Deze specifieke zuivering vergemakkelijkt het naoorlogs machtsoverwicht van de oude politieke elite. De andere vooroorlogse raadsleden houden zich tijdens de bezetting op de achtergrond. Bij de installatie van de NSB-burgemeester in 1942 stelt de wethouder dat het gemeentepersoneel zich strikt neutraal zal opstellen en loyaal administratieve medewerking zal verlenen. Ook de Wouwse vooroorlogse politiek volgt dus de weg van het minste kwaad.

Essen kent een andere situatie omdat de collaborerende organisaties er hier wel in slagen bestuursfuncties in te nemen. De Duitse leeftijdsverordening van 7 maart 1941 dwingt de Essense burgemeester, beide schepenen en de gemeentesecretaris tot ontslag. Er treedt kort een waarnemend college van burgemeester en schepenen aan, maar het is duidelijk dat er ruimte is voor mannen met ambitie. Respectievelijk in mei en juli 1942 worden twee nieuwe schepenen aangesteld die beiden VNV-leden zijn, terwijl in augustus 1942 een lid van de Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap (DeVlag) wordt aangesteld als gemeentesecretaris.

De belangrijkste figuur in het collaborerende Essense gemeentebestuur is de reeds vermelde VNV-schepen en bediende op het Essense spoorwegstation Jozef Timmerman (°14 april 1896). De andere VNV-schepen staat volledig onder diens invloed. Onder Timmermans bezieling komt tevens een kleine Essense kern (een vijftal jongeren) van het Nationaal-Socialistische Jeugdverbond (NSJV) tot stand. Timmerman is oud-strijder en Vlaams-nationalist en behoort reeds voor de oorlog tot het VNV en tot de Essense VOS-afdeling. In 1940 kiest hij radicaal voor de onvoorwaardelijke collaboratie : hij dweept met het nazisme en is overtuigd antisemiet. Hij verleent actieve hulp bij de opsporing en aanhouding van Essense werkweigeraars en onderduikers. Vooral daarom is hij in het naoorlogse collectieve dorpsgeheugen het symbool bij uitstek geworden van de collaboratie. Het is vooral Timmerman die tijdens de bezetting de plaatselijke VNV-afdeling uitbouwt - het grote aantal VNV-leden op het Essense spoorwegstation is daarvan een voorbeeld - en zich als leider ervan opwerpt.

De Essense gemeentesecretaris (°4 juli 1915) is een bediende uit Deurne die tijdens het interbellum actief was in de lokale socialistische beweging¹⁵. Na mei 1940 maakt hij,

15 Dossier Constant Huygen (KRIJGSAUDITORAAT BRUSSEL).

vooral uit opportunisme, een ideologische bocht en in de zomer van 1942 wordt hij lid van de DeVlag om de post van gemeentesecretaris te bemachtigen (augustus 1942). Hij laat echter ondergedoken werkweigers bewust begaan en kan dissidente politieke meningen verdragen. Zijn ambitie stuwt hem evenwel vooruit in de collaboratie : in 1943 volgt hij een SS-opleiding in Hildesheim en vanaf 1943 begint hij de uitbouw van de Essense DeVlag. Ondanks deze verregerende ambitieuze ijver zal hij nooit een radicale ideologische *hardliner* worden. Op die manier speelt hij een vaak dubbelzinnige rol tussen schepen Timmerman en burgemeester Govaerts - de beide opposanten - en laat hij zich ook hierin leiden door zijn ambitie. Zelfs sommige verzetsleden erkennen na de oorlog het gebrek aan ideologische achtergrond bij Huygens collaboratie en getuigen op het proces soms positief.

De leider van de lokale Wouwse NSB-afdeling Cornelis Schuurbijs (°25 november 1897), is in 1936 tot de NSB toegetreden uit frustratie wegens het mislukken van zijn handelszaak ¹⁶. In 1938 neemt hij ontslag uit de NSB om in januari 1941 opnieuw aan te sluiten. Hij bouwt vervolgens de Wouwse NSB-afdeling uit tot een zelfstandige groep in augustus 1942. Schuurbijs zou ook een grote rol gespeeld hebben bij het ontslag en de arrestatie van de vooroorlogse burgemeester Termeer. De Wouwse NSB-leider heeft inderdaad grote (lokale) ambities - het burgemeesterschap - maar ziet deze ambities getorpedeerd door buitenstaander Polydor de Jong. Deze laatste vormt een obstakel voor de ambitieuze lokale NSB-leden en moet daarom worden verwijderd. Schuurbijs voert een drukke correspondentie met de NSB-leiding en gaat zelfs persoonlijk bij zijn NSB-oversten ageren tegen de Wouwse burgemeester, wat een averechts effect heeft. Schuurbijs wordt door de NSB-leiding tot de orde geroepen en neemt daarop woedend ontslag als lokale NSB-leider (15 juli 1943). Medio 1943 is de Wouwse NSB zo haar meest actieve kopstuk kwijt. De NSB-gemeenschap blijft enigszins ontredderd achter en verliest na het ontslag van haar flamboyante leider alle kansen op politiek medezeggenschap.

De gronden waarop Schuurbijs in Wouw ageert tegen zijn burgemeester kent dus een grote overeenkomst met de motieven waarmee de Essense schepen Timmerman precies hetzelfde doet tegen de Essense oorlogsburgemeester. De acties van beide mannen komen voort uit een frustratie : de lokale macht komt tijdens de bezetting zeer dichtbij, maar glipt hen toch door de vingers. Opvallend is dat de obstakels tegen de 'greep naar de macht' van de radicale elementen twee oorlogsburgemeesters zijn die achter de schermen worden geduld en in bepaalde opzichten ook wel gebruikt door lokale machtshebbers. Burgemeester Govaerts van Essen wordt gezien als het 'minste kwaad' door de vooroorlogse katholieke elite die zelf tijdelijk opzij is gestapt, burgemeester de Jong van Wouw is - zeker naar het einde van de bezetting toe - zowat het meest waardevolle lid van het verzet. Dit vermogen van de traditionele socio-politieke

¹⁶ Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Ministerie van Justitie, Den Haag : Kaft nr. 1801; Cornelis P. Schuurbijs.

dorpselite om te reageren op een extreme situatie als de Duitse bezetting toont haar enorme weerbaarheid. Het is deze elite die voor 1940 werd gevormd, die tijdens de bezetting succesvol de schade beperkt en na de bezetting opnieuw aantreedt. In Essen is er slechts één vertegenwoordiger van de vooroorlogse elite die geen volstrekt passieve houding aanneemt : de vooroorlogse VOS-voorzitter Emiel Dierckxsens. Hij wordt, zoals vermeld, tijdens de bezetting voorzitter van de plaatselijke Winterhulp-afdeling en onderhoudt op die manier contacten met de bezettende overheid. Daarbij komen elementen die in een kleine dorpsgemeenschap altijd zeer gevaarlijk zijn : Dierckxsens is zeer uitgesproken Vlaamsgezind en zijn dochter onderhoudt niet nader gedefiniëerde contacten met een Duitse officier. Hoewel er een duidelijke scheidingslijn te trekken valt tussen het Essense collaborerende VNV en Emiel Dierckxsens - die géén lid wordt - zijn er via VOS of Winterhulp gemakkelijk verbindinglijnen te trekken. Dierckxsens is zowel in Essen als Wouw het enige lid van de vooroorlogse politieke elite die tijdens de bezetting niet onopvallend naar de achtergrond verdwijnt.

De ‘gewone’ collaborateur

Na de protagonisten bekijken we de politiek onmachtige maar daarom niet minder interessante basis.

Wouw telt 44 NSB-leden waarvan meer dan de helft tussen mei 1940 en mei 1941 toetreden. Een nieuwe kortstondige toename van het aantal leden vindt plaats vanaf januari 1942, na de opheffing van de Nederlandse Unie. Twee dingen vallen op in het profiel van de modale Wouwse NSB'er. De meesten van hen zijn landbouwers en hun gemiddelde leeftijd ligt relatief hoog : een meerderheid (30) van de 44 leden was ouder dan 35 jaar. Daarnaast zijn 79 Wouwnaars lid van het Nederlands Arbeidsfront, waarvan slechts 18 NSB-leden. Ook de Landwacht (in feite de gewapende landbouwpatrouilles) is actief in Wouw, maar deze organisatie wordt zowel door de leden als door de meeste dorpsbewoners niet geassocieerd met ‘fout’ gedrag. De leden zelf zien het eigen Landwacht- en NSB-lidmaatschap louter als een instrument ter bestrijding van sluikehandel en worden in deze visie gesteund door buurtbewoners en verzet. Buurtbewoners zetten na de bevrijding een petitie op om de vrijlating van enkele geïnterneerde Wouwse landwachters te bekomen en het verzet levert zeer positieve getuigenissen op de processen van deze mensen.

Het Wouwse verzet arresteert en interneert bij de bevrijding 51 mensen waaronder alle 44 NSB-leden. Deze mensen oefenden zoals we zagen tijdens de bezetting niet enkel geen enkele politieke invloed uit, de meesten onder hen koesterden ook niet die ambitie. Ook het verzet oordeelt dat de meerderheid der Wouwse collaborateurs zogenaamde ‘brood-NSB'ers’ zijn, mensen die om opportunistische sociaal-economische motieven in de collaboratie zijn getreden, zonder de politiek-ideologische draagwijdte van dit engagement voldoende te onderkennen. Hoewel het Wouwse verzet de ‘dorpszuivering’ na de bevrijding uiterst strikt en compromisloos uitvoert, brengt zij veel begrip op voor

de socio-economische achtergronden die veelal aan de basis liggen van de collaboratie. Veelal voert het Wouwse verzet op processen verzachtende omstandigheden aan.

Terwijl het Verzet in de naoorlogse Wouwse historiografie ruimschoots aandacht krijgt, blijft de collaboratie tot vandaag een taboe. De meeste collaborateurs verdwijnen na de bevrijding uit het dorp en over zij die blijven wordt ook nu nog niet hardop gesproken. Als vergelijkende beschouwing - gebaseerd op persoonlijke en dus subjectieve ervaring - kunnen we stellen dat de afkeer in Wouw voor mensen die 'fout' waren tijdens de oorlog veel groter is dan in Essen. Zo is het verstrekken van concrete namen in Wouw helemaal uit den boze. Paradoxaal genoeg kunnen de dossiers van overleden veroordeelde collaborateurs in Nederland probleemloos worden geraadpleegd voor onderzoek, terwijl het Belgische beleid op dit punt veel restrictiever is.

Het Essense VNV dient tijdens het interbellum nooit een eigen kieslijst in, omdat de greep van de flamingante Essense katholieke partij te groot is. Terwijl in Wouw vóór 1940 de NSB slechts enkele leden telt, verzamelt het Essense VNV tijdens het interbellum gemiddeld 15 leden. Hun leider is de reeds vermelde stationsbediende Jozef Timmerman, zoals vele andere VNV-leden uit Essen, een oud-strijder en lid van het VOS. Twee partijleden zijn onderwijzers en staan zeer actief in het dorpsleven (één is voorzitter van de lokale voetbalploeg en eigenaar van een vrij succesvol café). Verschillende Essense VNV-leden bekleeden dus aanzienlijk betere posities in hun dorpsgemeenschap dan de enkele geïsoleerde Wouwse NSB'ers. Als aanwijzing hiervoor kan de getuigenis aangevoerd worden van de plaatselijke NSB-leider die stelt dat hij in 1938 uit de NSB trad omdat de dorpsgemeenschap zijn zaak massaal boycotte.

De Essense VNV-groep groeit tijdens de bezetting uiteraard aan en ze ontwikkelt iets dat de Wouwse NSB nooit zal hebben : een harde fanatieke kern van ca. tien personen die uit Vlaams-nationalistische overtuiging in de collaboratie zijn gestapt. Deze harde kern tracht middels wekelijkse propagandaronden, filmavonden en vooral uitvoerig sociaal dienstbetoon de Essenaren te winnen voor het nationaal-socialisme, iets wat de 'landbouw-NSB' van Wouw nooit deed. Nochtans is het resultaat hetzelfde : net als de Wouwse NSB blijft ook het Essense VNV een kleine groep die ondanks zijn sociaal dienstbetoon ideologisch geïsoleerd blijft.

Het Essense VNV komt tijdens de bezetting wel dichterbij de politieke macht dan haar Wouwse tegenhanger; terwijl de Wouwse burgemeester de plaatselijke NSB succesvol buitenspel zet, wordt de positie van de té voorzichtige Essense burgemeester sterk ondermijnd door de radicale VNV-schepen. Deze laatste ontmoet in Essen dan weer andere problemen; interne tegenstand en concurrentie van de lokale DeVlag. De DeVlag wordt in juli 1942 meegebracht naar Essen door gemeentesecretaris Huygen. Aanvankelijk bestaat er geen onverenigbaarheid en Huygen wordt als DeVlag- én VNV-lid opgenomen in de harde VNV-kern van tien personen. Als later de concurrentieslag tussen VNV en DeVlag uitbreekt en dubbel lidmaatschap vanaf oktober 1943 wordt

- Essen bij de bevrijding.
(Foto Karrenmuseum-Kiekenhoeve Essen)

verboden, neemt Huygen ontslag uit het VNV en begint aan de uitbouw van een Essense DeVlag-groep. De omstandigheden zijn gunstig want eind 1943 begin 1944 ontstaat een crisis in het Essense VNV. Vele leden, waaronder ook de harde kern, protesteren tegen de hulp die Timmerman verleent aan de razzia's op Essense onderduikers. Huygen ziet zijn kans schoon en tracht de ontevreden VNV-leden naar zijn kamp te lokken, zonder veel succes overigens. Huygen blijft actief werven en een voorzichtig samenvoegen van namen uit diverse mondelinge en geschreven bronnen brengt het totaal van de Essense DeVlag-groep op ongeveer 18 personen in 1944. Daarbij tonen de wervingsprocedures een 'koehandel': potentiële leden krijgen door de beide organisaties allerlei voordelen aangeboden om toch maar de gegeerde handtekening te zetten. Deze situatie illustreert hoe ver de Essense collaboratieleiding in dit stadium reeds van de werkelijkheid verwijderd is. Het isolement van de Essense DeVlag-groep is trouwens vergeleken met die van het VNV nog groter. Het Essense VNV kan beschikken over vooroorlogse contacten en gebruikt die ook voor haar uitgebreide sociaal dienstbetoon; de Essense DeVlag heeft deze niet en sluit zich volledig in zichzelf op. Elke individueel lid dat toetreedt is een nieuwe overwinning.

Het is moeilijk precies te bepalen hoeveel leden het Essense VNV tijdens de bezetting telt. Na de bevrijding komen ongeveer 58 'verdachte personen' op een overigens anoniem opgestelde lijst voor, onder hen tevens achttien DeVlag-leden¹⁷. De meeste van deze 58 zijn ook gearresteerd en door de autoriteiten onderzocht. Daarnaast prijken er blijkbaar nog een twintigtal Vlaamsgezinde 'verdachten' op een eveneens anonieme (verzets?) lijst; naar hun oorlogsverleden wordt er evenwel geen officieel onderzoek ingesteld.

Ter afsluiting van dit hoofdstuk twee algemene vergelijkende opmerkingen over de groep collaborateurs in beide dorpen. De Wouwse groep collaborateurs heeft een duidelijk hogere gemiddelde leeftijd dan de Essense groep; in Essen worden relatief veel jonge malcontenten door ronselaars Timmerman (VNV) en Huygen (DeVlag) overtuigd om te tekenen. De meerderheid van de Wouwse groep bestaat uit boeren. Daarnaast stellen we vast dat de Wouwse groep ideologisch weinig geprofileerd is en vooral opgebouwd uit opportunisten die in de collaboratie sociaal-economische voordelen zien. Volgens verzetsman Petrus Van Tiggelen bestaat 95 % van de Wouwse collaborateurs uit 'brood-NSB'ers' en drie of vier 'ideologische' fanatiekelingen¹⁸. Ook in Essen is sociaal-economisch opportuniste uiteraard bij velen een belangrijk motief voor collaboratie, toch bezitten meer mensen er een ideologische basis voor collaboratie. Enerzijds stappen een aantal Vlaams-nationalistische leden van het vooroorlogse VOS-Essen in de collaboratie, anderzijds sluiten een aantal jongere collaborateurs zich bij het

17 Een losse namenlijst in een ongeklasseerde doos met titel "*koophandel*" (GAE). Het Essense gemeentearchief bevat naast deze anonieme lijst (08/05/1945) geen stukken betreffende de collaboratie.

18 Interview Piet van Tiggelen. Deze man was tijdens de bezetting koerier en tweede man van het Wouwse verzet.

Vlaams-nationalisme van de 'oudere garde' aan. Deze - weliswaar beperkte - ideologische harde kern binnen de groep Essense collaborateurs zorgt voor fenomenen die in Wouw tijdens de bezetting onbekend zijn : fanatiek aangehouden ideologische propaganda gekoppeld aan sociaal dienstbetoon en zelfs medewerking aan de aanhouding van Essense onderduikers. Dit ideologische verschil vormt de meest opvallende tegenstelling tussen Essense en Wouwse collaborators; hun uiteindelijk volkomen geïsoleerde positie in beide dorpsgemeenschappen vormt de grootste overeenkomst.

IV. Dolle Dinsdag

Na de geallieerde inname van Antwerpen op 4 september 1944 ontstaat in de bezette gebieden ten noorden van Antwerpen een algemeen enthousiasme gekoppeld aan de verwachting dat de bevrijding een kwestie is van uren of dagen. Het vertrek van duizenden collaborateurs en Duitsers die wegvluchtten voor het oprukkende geallieerde leger lijkt deze verwachting te bevestigen. De razendsnelle geallieerde opmars stopt echter na de inname van Antwerpen; voor Essen en Wouw zal de bevrijding niet enkele uren maar nog twee maanden op zich laten wachten.

Op dinsdag 5 september 1944 - 'Dolle Dinsdag' - is de Essense en Wouwse bevolking zich niet bewust van de ware toedracht en bekijkt ze met gevaarlijk voorbarig enthousiasme de smadelijke aftocht van de Duitsers in noordelijke richting. Beide dorpjes verwachten elk moment door de geallieerden bevrijd te worden en in de euforie die daarop ontstaat moet het verzet in beide dorpjes een moeilijke keuze maken : optreden of afwachten ?

Wouw : afwachten

Als op dinsdagochtend 5 september 1944 bij verzetshoofd Jac van Wezel het bericht binnenkomt dat het Roosendaalse verzet de plaatselijke NSB-kopstukken heeft opgepakt, mobiliseert een enthousiaste Van Wezel onmiddellijk zijn OD-ploegje van vijf mensen. Hij neemt tevens contact op met het districtshoofd in Bergen-op-Zoom om het verlossende bevel tot optreden te krijgen. Tot grote ergernis weigert deze omdat hij zelf nog wacht op het ordewoord van het nationale hoofdkwartier. De komende dagen en nachten oefent de Wouwse OD zware druk uit op zijn overste om toch het bevel tot optreden uit te spreken. Het voorzichtige districtshoofd houdt echter het been stijf en hoewel Van Wezel het niet eens is met dit bevel gehoorzaamt hij, met dezelfde strikte ambtenaarsgeest waarmee hij tijdens de bezetting zijn kleine verzetskern heeft georganiseerd. Van Wezel mobiliseert zijn 110 geselecteerde mensen niet, maar toch komt de eigenzinnigheid van de Wouwse verzetskern naar boven. De plaatselijke NSB-leden vrezden tijdens die dagen uiteraard repressailles van de bevolking en zoeken bescherming bij de Wouwse NSB-burgemeester. Deze stapt met dit verzoek naar Jac van Wezel. Onder het mom van 'bescherming' worden de lokale NSB-leden door de verzetsleden van Jac van Wezel in een lokaal ondergebracht, zonder dat ze in de gaten hebben dat zij op dat ogenblik eigenlijk potentieel door het plaatselijk verzet in hechtenis

genomen zijn. Het Wouwse verzet treedt echter niet als zodanig op en na enkele dagen blijkt deze afwachtende houding ook de juiste te zijn geweest. De geallieerde opmars slabakt en de bezetter keert al snel terug.

Nadat de chaos van Dolle Dinsdag in Wouw op deze toch nog vrij ordelijke manier is afgewerkt, begint een nieuwe periode van chaos die geen twee dagen maar twee maanden zal duren. De bevrijdingskoorts blijft immers aanwezig en Van Wezel wordt vanaf dan bestookt met (vaak totaal tegenstrijdige) instructies en bevoegdheidsverklaringen van het districtshoofdkwartier (die vaak nogal overmoedig met naam en adres ondertekend aankomen op het gemeentehuis). Deze chaos neemt toe omdat de verbindingen tussen Breda en Bergen-op-Zoom gedeeltelijk via Wouw worden gelegd en daardoor tegenstrijdige berichten doorkomen. Vooral echter de vele onderduikers in Wouw volharden na Dolle Dinsdag in hun enthousiasme over de nakende bevrijding en tonen zich openlijk op straat. Van Wezel beschrijft later deze hectische twee laatste maanden van de Wouwse bezetting als de meest gevaarlijkste, maar ook dan vinden er uiteindelijk geen arrestaties plaats.

Essen : optreden

Als er al één moment kan aangeduid worden waarin de Wouwse en Essense weg uiteenloopt is het wel Dolle Dinsdag. De verschillen, die in wezen reeds bestaan, worden door het verloop van deze dag manifest. Enkele dagen vóór de val van Antwerpen halen enkele Essense WB/F-leden de kist granaten uit het Essense kelderdepot en de ene persoon met ervaring blaast bij wijze van demonstratie enkele boompjes op. Op de bewuste vijfde september 1944 meldt verzetsleider Hubert van Geen aan enkele manschappen dat geallieerde tanks Essen naderen en dat opgetreden moet worden. Verschillende Essense WB/F leden nemen daarop hun in de loop van de bezetting verzamelde wapens en verspreiden zich in Essen waar geïmproviseerde acties ondernomen worden. In tegenstelling tot Wouw zijn er in Essen meerdere naast elkaar bestaande verzetsorganisaties actief, die vooral vanaf 1944 op zeer losse manier hebben gerecruiteerd. Vooral bij de Essense NKB is dit zeer frappant. Verschillende tientallen gewapende mensen treden op Dolle Dinsdag uiterst geïmproviseerd op als vertegenwoordigers van 'het verzet', met als hoofdtaak de ontwapening van wegvlochtende Duitsers en de aanhouding van echte of vermeende collaborateurs. De Essense WB/F verricht meerdere aanhoudingen en sluit de gevangenen op nabij een schoolgebouw in Essen-Wildert. Aan deze aanhouding en bewaking van collaborateurs nemen overigens ook niet-verzetsleden deel. Wanneer na enkele dagen de ware toedracht tot de verzetslui doordringt en hen duidelijk wordt dat ze ietwat voorbarig hebben gehandeld, zit de WB/F met het probleem dat verschillende verzetsleden zich aan hun gevangenen hebben bekendgemaakt. De pastoor van Essen-Wildert brengt daarop beide partijen bij elkaar en laat de aangehouden collaborateurs beloven dat zij in ruil voor bescherming na de bevrijding de komende maanden zullen zwijgen omtrent de identiteit van de verzetslui. Het pact wordt door beide partijen met de hand op de bijbel bezworen en vervolgens

keren de ex-gevangenen terug naar huis, terwijl de voltallige Essense WB/F voor de verdere duur van de bezetting onderduikt. Ook elders in Essen gebeurt hetzelfde; verschillende collaborateurs en Duitse soldaten worden aangehouden en samengebracht in de zogenaamde quarantainestallen, die bedoeld zijn voor het veetransport langs de grensspoorweg. Verantwoordelijk voor deze actie zijn de eerder vermelde nogal dubieuze jonge ‘weerstanders’.

Uit dit beeld van chaos en ongecontroleerde acties komen drie gebeurtenissen naar voren die een onuitwisbare indruk zullen nalaten op het collectieve dorpsgeheugen en later in de negatieve beeldvorming rond het Essense verzet centraal zullen staan. De eerste gebeurtenis vindt plaats op Dolle Dinsdag zelf, als een jonge verzetsman vanuit een grote groep mensen met een pistool op een fietsende Duitser vuurt. Deze laatste vuurt meteen terug en hoewel hierbij niemand gewond raakt blijft de onverantwoordelijkheid van de desbetreffende verzetsstrijder in het geheugen opgeslagen.

De tweede gebeurtenis betreft de in de quarantainestallen opgesloten gevangenen. Na enkele dagen worden de jongelui die deze gevangenen bewaken betrappt door een teruggekeerde SS-eenheid, die de gevangenen bevrijdt en de stallen in brand steekt. Het beeld van de vlammen in de nacht, met voor het dorp ernstige represailles in het vooruitzicht, wordt letterlijk in het collectieve geheugen gebrand. De teruggekeerde Duitsers zijn inderdaad van plan weerwraak te nemen en op 8 september 1944 wordt een eerste demonstratieve raid op het gemeentehuis en het politiekantoor uitgevoerd. Dankzij bemiddeling van een Nederlands verzetslid uit Nispen/Roosendaal zien de Duitsers echter af van verdere acties.

De derde gebeurtenis betreft het neerschieten van een Duitse soldaat in de nacht van 5 op 6 september 1944. Hoewel de daders hiervan op geen enkele manier banden hebben met het Essense verzet, wordt de verantwoordelijkheid van deze actie tot lang na de bevrijding door de lokale geschiedschrijving toegeschreven aan de ondergrondse. In de dorpsmythe die hieruit groeit doet de politiecommissaris het onverantwoordelijke optreden van de verzetslui teniet, door de zwaargewonde Duitser naar het hospitaal te brengen en te verklaren dat deze op Nederlands grondgebied is neergeschoten

Dolle Dinsdag heeft op deze manier twee fatale gevolgen voor het Essense verzet. In de naoorlogse context van de dorpspolitiek vormen deze gebeurtenissen de gedroomde aanleidingen om het verzet in discrediet te brengen. Het onmiddellijk gevolg is dat de volledige Essense ‘weerstand’ moet onderduiken, zodat het onderling contact wordt verbroken om pas na de bevrijding weer te worden opgenomen. Bovendien besluiten vele jonge ‘weerstanders’ na Dolle Dinsdag dat het verzetsleven toch niet zo romantisch is als oorspronkelijk gehoopt, zodat zij tijdens en na de bevrijding niet meer zullen optreden. Het is daarom niet overdreven te stellen dat op meer dan één terrein Dolle Dinsdag de doodsteek heeft gegeven aan het Essense verzet.

De oorzaken van dit verschillende verloop in beide dorpen is een vermenging van lokale en landelijke factoren. Uiteraard speelt ook de persoonlijkheid van de lokale actoren mee : de voorzichtige leider van het Wouwse verzet houdt zich strikt aan de beperkingen inzake recrutering en weigert op te treden zonder uitdrukkelijk bevel, terwijl bij het Essense verzet verschillende heethoofden zich aan dergelijke details niet storen. De belangrijkste oorzaken liggen echter op nationaal vlak. Er is het verschil in profiel tussen de verzetsorganisaties onderling : de Nederlandse Ordedienst benadrukt dat haar basisdoelstelling in de naoorlogse periode ligt en heeft daarom in een kleine lokaliteit als Wouw slechts weinig mensen nodig. Na het ontstaan van de LO wordt deze geassimileerd door de plaatselijke OD. Het Wouwse verzetshoofd moet daarom in de chaos van Dolle Dinsdag slechts vijf mensen onder controle houden en het verzet als zodanig kan anoniem blijven. De Essense groeperingen zijn echter gericht op de bezetting zelf en hebben voor zover bekend nooit enige richtlijn gekregen inzake hoeveelheid leden. In Essen opereren bovendien diverse groeperingen onafhankelijk van elkaar, terwijl de zeer losse organisatiestructuur mogelijk maakt dat er binnen elke belangrijke Essense groep (zowel de WB/F en NKB) minstens twee verschillende leidersfiguren aanwezig zijn die min of meer hun eigen agenda volgen. In Wouw is daarentegen de OD strikt hiërarchisch georganiseerd en op een militaire leest geschoeid. De Essense verzetsleiding bestaat uit naast elkaar werkende mensen die zonder overleg op dinsdag 5 september 1944 minstens zeventig mensen onder controle moeten houden, wat logischerwijze resulteert in chaos en persoonlijke improvisatie. Een laatste zeer belangrijk landelijk onderscheid ligt in het feit dat het contact tussen het verzet van Essen en het hoofdkwartier in het door de geallieerden bevrijde Antwerpen is afgesneden, terwijl de Wouwse OD zonder problemen haar hoofdkwartier in Bergen-op-Zoom kan raadplegen en om officiële instructies vragen. Zonder dit laatste is het niet ondenkbaar dat ook het Wouwse verzetshoofd de sprong zou hebben gewaagd en bevel tot optreden zou hebben gegeven.

V. Het verzet na de bezetting

Mobilisatie (Wouw) en demobilisatie (Essen)

Het bevrijdingsoffensief van Wouw vindt plaats tussen 24 en 30 oktober 1944. Ondanks de spanningen van de september- en oktobermaand 1944 gaat het Wouwse verzet de bevrijding zeer georganiseerd tegemoet. De 110 geselecteerde mensen worden nog voor de bevrijding gecontacteerd en Jac van Wezel blijft nog tot 26 oktober 1944 in contact met het districtshoofd. Na de Wouwse bevrijding wordt dit contact echter verbroken en het is uiteindelijk toch nog zonder officieel bevel dat van Wezel zijn manschappen mobiliseert en de vooraf tot in detail opgetekende plannen ten uitvoer brengt. De belangrijkste taak is het ophalen van Wouwse collaborateurs; 51 mensen worden opgepakt, waarvan de meerderheid tot 16 december 1944 in Wouw geïnterneerd blijft. Die dag worden de meeste gevangenen naar het kamp in Vucht getransporteerd. Daarnaast is ook het vrijhouden van de wegen en bovenal het controleren van het grensverkeer belangrijk. De meeste van de 110 Wouwse OD-leden doen slechts enkele dagen dienst en na 19

november 1944 keert de overgrote meerderheid terug naar de burgerlijke werkkring.

Het Essense bevrijdingsoffensief vindt ongeveer gelijktijdig plaats met het Wouwse, namelijk tussen 22 en 27 oktober 1944. Over de activiteiten van het Essense verzet tijdens en na de bevrijdingsgebeurtenissen kunnen we niet anders dan zeer kort zijn. Aangezien bijna alle Essense 'weerstanders' na de eerste week van september ondergedoken waren, hadden ze ook het onderling contact verbroken. Hoewel verschillende verzetslui tijdens de bevrijdingsdagen wel wat acties ondernemen zijn deze zuiver individueel opgevat en anecdotisch van aard. Pas na de bevrijding komt een deel van de verzetslui weer boven water. De meerderheid onder hen is de mening toegedaan dat het Essense verzet geen taak meer te vervullen heeft. Een belangrijk onderscheid tussen Essen en Wouw is inderdaad dat België in oktober 1944 bevrijd gebied is terwijl het grootste deel van Nederland nog bezet blijft. Essen is de laatste bezette gemeente van België, terwijl Wouw behoort tot de eerste lichte Nederlandse dorpen die bevrijd worden.

Het Essense verzet heeft dus een heel ander perspectief. Enkel een harde kern patrouilleert de eerste dagen nog op zoek naar een occasionele verborgen Duitser en staat ook in voor de arrestatie van de lokale collaborateurs. Het gros der Essense 'weerstanders' ziet echter geen naoorlogs politiek doel weggelegd voor het verzet en koppelt deze visie bovendien aan een gevoel van teleurstelling veroorzaakt door de gebeurtenissen van Dolle Dinsdag. De gedesillusioneerde Essense verzetsman stelt de zogenaamde 'septemberweerstanders' verantwoordelijk voor die chaos, de in extremis aangeworven verzetslui die weliswaar op Dolle Dinsdag en tijdens de bevrijding optraden, maar met het 'echte' verzet tijdens de bezetting niets te maken hadden.

Politieke restauratie : samenwerking (Wouw) en confrontatie (Essen)

De vooroorlogse Essense gemeenteraad treedt op 19 november 1944 weer in werking en enkel de dood van zowel de eerste schepen als de vooroorlogse burgemeester brengt enkele minimale veranderingen teweeg. De plaatselijke katholieke partij schuift voor de verkiezingen van 1946 Emiel Dierckxsens naar voor, de vooroorlogse VOS-voorzitter en tijdens de bezetting voorzitter van de lokale Winterhulp-afdeling. Een begin van controverse rond de persoon van Dierckxsens wordt door positieve getuigenissen van ondermeer zijn partijgenoten teniet gedaan en niets lijkt Dierckxsens' burge-meesterschap nog in de weg staan. Eind 1944 - begin 1945 vindt echter een klein incident plaats dat als voorbode kan gelden. Een handjevol leden van de Essense NKB wordt door een politieke concurrent van Dierckxsens aangezet tot het houden van een weinig indrukwekkende protestmars tegen het gedrag van Dierckxsens tijdens de bezetting. De harde kern van Essense NKB-leden bestaat echter uit mensen die oorspronkelijk niet uit Essen afkomstig zijn en derhalve de lokale politieke context niet goed kennen. De NKB-leider geeft later toe enigszins politiek misbruikt te zijn geweest. De meeste NKB-

leden verdwijnen kort daarna uit Essen en oefenen als verzetsbeweging geen invloed meer uit op de naoorlogse dorpspolitiek.

Iemand die ook een persoonlijk eitje te pellen heeft met Dierckxsens is Hubert van Geen, de man die na de bevrijding aangeduid is als officiële sectorleider van de Essense WB/F. Reeds voor de oorlog was in de schoot van de lokale heemkundige vereniging een sluimerend persoonlijk en politiek conflict tussen beide mannen gegroeid. Van Geen bevindt zich als officiële sectorleider van de WB/F na de bevrijding in een versterkte positie en wanneer duidelijk wordt dat Dierckxsens als nieuwe burgemeester naar voor wordt geschoven, gebruikt Van Geen zijn positie om dit te voorkomen.

De aanleiding voor de directe confrontatie vormen de bevrijdingsvieringen van 5 mei 1945, waarbij Dierckxsens ostentatief de Vlaamse leeuw en niet de Belgische vlag aan zijn huis uithangt. Enkele door de belgicist Van Geen gemobiliseerde verzetsleden kunnen door hun protest deze Vlaamse leeuw laten verwijderen, maar de degens zijn nu getrokken. De dag daarna verschijnt een enkel met “WB/F” ondertekend, maar meer dan waarschijnlijk door Hubert van Geen persoonlijk geschreven pamflet, dat zeer hevig fulmineert tegen de flamingant Emiel Dierckxsens. Hoewel dit pamflet geen namen noemt, wordt duidelijk de persoon Dierckxsens gevisereerd en via zeer uiteenlopende argumenten openlijk beschuldigd van collaboratie tijdens de bezetting.

Dierckxsens weerlegt deze beschuldigingen in een open brief aan de bevolking van Essen, waarop de WB/F meteen reageert met een tweede en tevens laatste anti-Dierckxsens pamflet. Het betreft hier eigenlijk een hoofdzakelijk persoonlijk conflict waarbij iemand zijn positie als verzetshoofd gebruikt om een vooroorlogse politieke vete in zijn voordeel om te buigen. De meeste leden van de WB/F hebben niets te maken met de pamfletten die in hun naam worden uitgegeven; verschillende onder hen werken op het gemeentehuis met Dierckxsens als hun (toekomstige) overste, wat het voor deze mensen weinig opportuun maakt om de katholieke voorman aan te vallen. De protestpamfletten sorteren weinig effect en wanneer na de verkiezingen van 24 november 1946 de katholieke partij 9 zetels en de socialistische partij 2 zetels behalen, wordt Dierckxsens zonder problemen de nieuwe burgemeester van Essen. De vooroorlogse politieke verhoudingen blijven dus behouden, al treden in vele gevallen wel nieuwe mensen aan; de Tweede Wereldoorlog zorgt niet voor een politieke breuk maar wel voor een verjonging.

Verzetsleider Van Geen heeft dus gegokt en verloren, maar sleurt wel het hele Essense verzet mee in zijn persoonlijke conflict. Na deze openlijke polemiek vinden immers achter de schermen nog verschillende andere incidenten plaats, waarbij Van Geen tracht zijn invloed als verzetshoofd aan te wenden om de positie van de ‘weerstand’

in het dorp te verstevigen¹⁹. Dit heeft enkel tot gevolg dat het conflict in Essen wordt bestendig en uitgediept. De Essense Vlaamsgezinde katholieke elite demoniseert na deze incidenten het verzet en vindt daarvoor in de gebeurtenissen van Dolle Dinsdag stevige argumenten. Dat verzet wordt vanaf nu door de lokale katholieke flamingante geschiedschrijving doodgezwegen. Wanneer de lokale heemkundige kring dan al eens iets over de ‘weerstand’ laat verschijnen, is dit steeds in zeer negatieve bewoordingen waarin enkel de gebeurtenissen van Dolle Dinsdag worden belicht. Ook over Van Geen - nochtans de eerste voorzitter van de kring - wordt tot op heden in alle talen gezwegen. Nog in 1987 bijvoorbeeld ontstaat een conflict naar aanleiding van een publicatie van de lokale heemkundige kring, waarbij de gebeurtenissen van Dolle Dinsdag nogal ongenueanceerd belicht worden en de toenmalige sectorleider van de Essense WB/F als reactie hierop een rechtzetting in het orgaan van de heemkundige kring eist en krijgt. Hoewel de protagonisten in dit conflict intussen vervangen zijn door anderen blijven beide partijen tot op heden onverzoend. Daartegenover is er wel een evolutie te merken in de houding t.a.v. oorlogsburgemeester Karel Govaerts. Tijdens het burgemeesterschap in Essen van Herman Suykerbuyk - architect van het Vlaamse repressiedecreet - worden de verdiensten van Govaerts als oorlogsburgemeester erkend tijdens de viering van diens diamanten huwelijksjubileum.

De integratie van het verzet in de naoorlogse dorpsgemeenschap van Wouw verloopt geheel anders. Een eerste verschil betreft de onmiddellijke naoorlogse periode. Het feit dat een groot deel van Nederland na de bevrijding van het dorpje Wouw nog lange tijd bezet gebied blijft, brengt met zich mee dat Zuid-Nederland zich in een nogal onduidelijke toestand bevindt die een ideale voedingsbodem vormt voor bevoegdheidsconflicten tussen geallieerde en Nederlandse gezagsdragers en daartussen uiteraard ook het georganiseerde verzet.

De precieze gezagsverdeling verschilt naargelang de specifieke lokale toestand; in Wouw kan het verzet onder leiding van Jac van Wezel duidelijk een grote invloed uitoefenen op de politieke restauratie. Allereerst via de Wouwse dorpscommissie (opgericht op 15 november 1944), een door verzetslui gedomineerd orgaan dat op zeer strikte manier de administratieve en politieke maatschappelijke ‘zuivering’ doorvoert. Enkele incidenten met lokale dorpsinstellingen getuigen dat deze commissie haar werk zeer ernstig neemt en dat de verzetslui van de dorpscommissie vaak ook aan het langste eind trekken. Daarnaast is er de zogenaamde Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland (GOIWN - 22 november 1944), een belangenvereniging van oud-verzetslui die ijvert voor een strenge ‘zuivering’ en via toezicht op het openbare leven de idealen van het verzet (zoals ‘vaderlandslievendheid’, ‘gemeenschapszin’ en ‘offervardigheid’) wil doorgeven aan

¹⁹ Persoonlijke dossiers Petrus en Antoon Cools en Hubert van Geen (ARCHIEF HOOFDKWARTIER WITTE BRIGADE/FIDELIO); Correspondentiemap Essen (IDEM).

- Essen bij de bevrijding.
(Foto Karrenmuseum-Kiekenhoeve Essen)

het gehele Nederlandse volk. Volgens deze visie eindigt de rol van het verzet niet met de bevrijding, maar ligt er in het naoorlogse Nederland nog een belangrijke taak in het verschiet. De lokale GOIWN-afdeling in Wouw telt onder voorzitterschap van Jac van Wezel veertien leden en blijft actief tot eind 1946. Zij is de belangrijkste organisator van de lokale bevrijdingsfeesten in deze eerste naoorlogse jaren.

De belangrijkste instelling waarin de voormalige Wouwse verzetslui georganiseerd blijven, zijn evenwel de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS). Deze NBS zijn onmiddellijk na de opheffing van de OD (6 november 1944) opgericht, als strijdkrachten die recruterende uit oud-verzetskringen en ingedeeld werden in Stoot- en Bewakingstroepen. Van Wezel wordt benoemd tot Sectiecommandant bij de Bewakingstroepen en neemt 23 mensen van zijn vroegere OD-organisatie met zich mee. De harde kern van Wouwse OD-leden maakt deze overstap naar de NBS uit een mengeling van plichtsgevoel (Nederland is immers nog niet bevrijd) en zucht naar avontuur. Het verhaal van de Wouwse NBS is echter een apart en zeer uitgebreid verhaal dat buiten het bestek van dit artikel valt. Wel kunnen we uit dit alles een beeld vormen, dat toont hoe het Wouwse verzet, ook na de bevrijding van het dorp, via verschillende organen sterk georganiseerd blijft en zo als groep op de restauratie binnen de lokale gemeenschap een grote invloed uitoefent.

Onmiddellijk na de bevrijding van Wouw wordt een vooroorlogse wethouder met de zegen van het georganiseerde verzet tot waarnemend burgemeester benoemd. Aanvankelijk is de invloed van deze man gering: door de onduidelijke terreinafbakening ontstaat een situatie waarbij de waarnemende burgemeester instructies ontvangt van het Militaire gezag te Roosendaal, terwijl verzetsleider Van Wezel verkiest de vaak tegenstrijdige instructies van het militaire gezag in Bergen-op-Zoom te volgen, daarmee Roosendaal en de Wouwse burgemeester negerend. Nadat de chaotische toestand in het zuiden enigszins is genormaliseerd en het noorden is bevrijd, wordt eind mei 1945 een tijdelijke gemeenteraad verkozen. Hiervoor stelt de Wouwse burgemeester een kiescollege van drie mannen samen (een notaris, een landbouwer en een arbeider) waarvan één ondercommandant van de Wouwse OD is geweest. Dit comité stelt een kiescollege aan (met opnieuw één oud-verzetsstrijder), dat op zijn beurt de tijdelijke gemeenteraad verkiest (13 augustus 1945). Het is opmerkelijk vast te stellen dat het resultaat van deze omslachtige procedure een gemeenteraad is die een opvallende continuïteit vertoont met de vooroorlogse raad (met uitzondering van de drie Nieuwe Orde-gezinde vooroorlogse raadsleden die na de bevrijding waren opgepakt).

Voor de daaropvolgende gemeenteraadsverkiezingen van 26 juli 1946 worden in Wouw maar liefst negen lijsten ingediend, waarop verspreid acht oud-verzetslui opkomen. Drie katholieke partijen komen nu in de gemeenteraad: de arbeiderspartij (vijf zetels), de middenstandspartij geleid door een vooroorlogse wethouder (twee zetels) en de boerenpartij (vier zetels). Ook nu worden de vooroorlogse verhoudingen min of meer bestendigd, aangezien de meerderheid van de arbeiderspartij opnieuw afhankelijk is van de middenstandspartij, die bovendien werd geleid door dezelfde laverende wethouder. Het is vooral inzake personen dat de eerste naoorlogse gemeenteraad een duidelijke breuk laat zien: terwijl de vooroorlogse raadsleden in de tijdelijke gemeenteraad hun positie nog konden consolideren, verdwijnen hiervan zeven van de elf leden na de verkiezingen van 1946. Op dit gebied vertoont het Nederlandse Wouw dus een overeenkomst met het Belgische Essen. Een duidelijk verschil tussen beide dorpen is dan weer de aanwezigheid van oud-verzetslui op de verkiezingslijsten en later ook in de gemeenteraad. Twee van de elf in 1946 verkozen gemeenteraadsleden zijn jonge ex-verzetsstrijders, die gedeeltelijk op basis van hun verzetsverleden worden verkozen. Eén van hen - tijdens de bezetting de jonge koerier en rechterhand van verzetsleider Jac van Wezel - zetelt zelfs twintig jaar als gemeenteraadslid, om daarna nog veertien jaar lang de functie van wethouder uit te oefenen.

Terwijl het verzet in het Essense dorpsleven geen rol speelt en door de Essense geschiedschrijving liefst wordt doodgezwegen, wordt bij de diverse herdenkingsfestiviteiten in Wouw steeds ruime aandacht besteed aan de lokale helden van het verzet. Nog bij de herdenkingen van 1995 publiceert de Wouwse heemkundige kring een lokale bezettingsgeschiedenis waarin de oud-koerier/annex wethouder van het Wouwse verzet een ruim forum krijgt om zijn visie op de zaken weer te geven, iets wat in de Essense context tot op heden ondenkbaar blijft.

Het Wouwse beeld is op dit punt dus totaal tegengesteld aan het Essense. In Essen keren de meeste verzetsleden onmiddellijk na de bevrijding terug naar hun vooroorlogse anonimiteit en werd het verzet in zijn globaliteit, omwille van een vooroorlogse persoonlijke en politieke vete, door de lokale geschiedschrijving gedemoniseerd. De ‘weerstand’ oefent om die reden geen invloed uit op het naoorlogse dorpsleven. De Wouwse verzetslui blijven daarentegen na de oorlog echter sterk georganiseerd en kunnen hun autoriteit tijdens de naoorlogse politieke restauratie wel doen gelden. De lokale geschiedschrijving bedeeft hen met de traditionele heldenrol en van een conflictsituatie zoals in Essen is dus geen sprake.

Het erkenningsbeleid : harmonie (Wouw) en conflict (Essen)

Hoewel zowel de Belgische als de Nederlandse maatschappij na de bevrijding een vertrouwenscrisis doormaken en hun nieuwe symbolen van gezagslegitimering ondermeer zoeken bij het verzet, opteren beide landen toch voor een tegengesteld erkenningsbeleid. De Nederlandse overheid kiest ervoor het verzet te ‘nationaliseren’; het verzet is in die visie de verdienste van het Nederlandse volk in zijn geheel en niet van individuen. In België ontstaat rond het verzet al snel een politieke polarisatie, waarbij de onderscheiden fracties eigen helden met hun eigen symboliek opeisen. Een nationale consensus rond het verzet was en is in België dus onbestaande. Concreet vertaalt dit zich in Nederland in een erkenningsbeleid waarbij niemand als individuele verzetsstrijder een erkenning krijgt, terwijl in België een breed gamma aan verzetsstatuten voor de individuele ‘weerstander’ wordt uitgewerkt. Deze verschillende landelijke keuzes inzake erkenningsbeleid sorteren ook gevolgen op de twee concrete dorpsgemeenschappen.

Zoals gezegd opereert de Essense WB/F tijdens de bezetting zonder precieze onderlinge hiërarchische afbakening, hoewel verschillende leidende figuren aanwezig zijn. Na de oorlog moet echter één man benoemd worden tot officiële sectorleider van Essen. De WB/F-leiding opteert voor Hubert van Geen, de man die over de grootste intellectuele bagage beschikt en het meest geschikt wordt geacht de naoorlogse belangen van het Essense verzet te verdedigen. Dit - en de hoge onderscheidingen die Van Geen als oud-legeraalmoezenier te beurt vallen - schiet verschillende verzetsstrijders in het verkeerde keelgat. Van Geen is namelijk ook binnen de Essense WB/F zelf een zeer gecontesteerd figuur.

Ergens in het voorjaar van 1944 zou volgens verschillende bronnen vanuit het Antwerpse gerechtsgebouw en de groep Socrates het bevel gekomen zijn Van Geen niet meer bij de operaties te betrekken omdat hij te loslippig was. De toestand zou in die mate geëscaleerd zijn dat op een bepaald moment zelfs de opdracht uit Antwerpen binnenkwam Van Geen fysiek te liquideren, omdat hij een gevaar vormde voor de veiligheid van de groep. Het zou naar verluidt vooral de hevige oppositie van Antoon Cools geweest zijn die uiteindelijk deze plannen tegenhield.

Het wekt daarom geen verwondering dat verschillende Essense ‘weerstanders’ en met name Antoon Cools zeer emotioneel reageren als deze Hubert van Geen in 1946 de hoogste onderscheiding ontvangt en bovendien aangesteld wordt tot officiële Essense sectorleider. Ook karakteriële verschillen tussen beide mannen, die tijdens de bezetting naar de achtergrond waren verschoven, komen in dit klimaat naar boven. Cools vindt geen gehoor bij de nationale leiding en voelt zich gepasseerd. Hij schakelt daarop zijn in Frankrijk verblijvende tweelingbroer Petrus Cools in, die goed bevriend is met het nationale WB/F-hoofd Marcel Louette. Ook de idealist Petrus Cools fulmineert in zijn vele brieven aan Louette zeer emotioneel tegen de onderscheidingen die Hubert van Geen te beurt vallen; maar hoewel Louette begrip opbrengt voor Cools’ argumenten blijft hij als pragmaticus toch prioriteit verlenen aan de naoorlogse belangen van zijn organisatie en Van Geens voorzitterschap verdedigen. Louette slaagt er echter niet in de zeer emotioneel reagerende Cools-tweeling te sussen en op het einde van de jaren veertig diepte het conflict verder uit wanneer ook de Groep G er zich in mengde.

In Essen was immers tijdens de bezetting een overlapping ontstaan tussen de WB/F en de Groep G, waarbij vooral Petrus Cools in Antwerpen goede contacten met de Groep G onderhield. Wanneer volgens de erkenningsprocedure na de oorlog exclusief gekozen moet worden voor één organisatie, opteert de hele Essense groep unaniem voor de WB/F, hoewel toch minstens acht Essenaren oorspronkelijk een dossier voor beide organisaties indienen²⁰. In de context van dit persoonlijke conflict begint de Groep G echter druk uit te oefenen op Petrus Cools die zich geïsoleerd in het verre Frankrijk bevindt en zich bovendien niet thuis voelt in de ingewikkelde administratieve rompslomp van de erkenningsoorlog. Niet enkel wordt de WB/F als organisatie in verschillende brieven aan Petrus Cools door mensen van de Groep G zwart gemaakt, er wordt zelfs, naar verluidt buiten het medeweten van Petrus Cools om, een erkenningsdossier op zijn naam voor de Groep G ingediend. Dit vertraagt gedurende lange tijd zijn erkenningsprocedure zodat de emoties nog hoger oplaaiden. Louette wil echter geen aanvaring met de Groep G en spreekt verzoenende doch enigszins waarschuwend taal. Dit conflict wordt beslecht, door de uiteindelijke erkenning van Petrus Cools als lid van de WB/F.

De verbittering bij Cools blijft echter nog tot lang daarna bestaan. De Essense tweelingbroer kan zich niet neerleggen bij de situatie en dient op 26 mei 1950 zijn dossier opnieuw in bij de herzieningscommissie in een poging zijn WB/F-erkenning te laten vernietigen en te vervangen door een erkenning voor de Groep G. Het belangrijkste argument van Cools om deze herziening te staven luidt dat hij vanaf maart 1944 niet meer in contact stond met het WB/F-hoofdkwartier, terwijl hij net in deze periode zijn belangrijkste verzetsactiviteiten ontplooid had. Marcel Louette

²⁰ *Liste alphabétique des effectifs du groupe, avec pour chaque membre la région d’activité et le numéro du dossier* (SOMA, 13 R, Série II, nr. 19.2).

maakt zich hierover bijzonder boos en went alle beschikbare argumenten aan om deze herziening tegen te houden. De herziening van Cools' erkenning zorgt namelijk voor enkele onrustbarende praktische problemen. Ten eerste wordt Antoon Cools in 2/3 van de officiële erkenningsdossiers van de Essense WB/F-leden aangeduid als de man die hen heeft aangeworven. Van Geen dreigt zo voorzitter te worden van een sectie zonder leden. Voor een tweede probleem zorgt de vaststelling dat het belangrijkste wapenfeit van de Essense 'weerstand' - de sabotage van de spoorwegwissel - was uitgevoerd op direct bevel van Antoon Cools in de bewuste periode na maart 1944. Indien Cools nu erkend wordt als lid van de Groep G, impliceert dit de schorsing van deze prestigieuze actie van de WB/F-erelijst. Die vrees is niet onterecht, temeer daar het Essense WB/F-lid die destijds deze sabotageactie had geleid het voorbeeld van Antoon Cools volgt en met dezelfde argumenten zijn WB/F-dossier naar de herzieningscommissie stuurt. Ondanks de hevige tegenstand van Marcel Louette waarbij deze de woorden 'verraad' en 'bedrog' laat vallen, bevindt de herzieningscommissie de argumenten van de twee Essense WB/F-dissidenten ontvankelijk en worden zij beiden in 1950 officieel erkend als leden van de Groep G. Zelfs wanneer Louette in 1954 met nieuwe bewijsstukken komt aandraven die moeten bewijzen dat Cools tot in de zomer van 1944 in contact stond met het WB/F-hoofdkwartier, blijken de herzieningen van 1950 definitief te zijn. Enkel de betrokken personen zelf kunnen immers een herzieningsprocedure starten, wat zij niet hebben gedaan.

De gevreesde leegloop van de Essense WB/F blijft daarna overigens uit, aangezien enkel deze twee WB/F-leden hun erkenningsdossier ten voordele van de Groep G laten herzien. De reden hiervoor is het feit dat een groot deel van de Essense WB/F-leden, meestal dan nog de tegenstanders van sectorleider Hubert van Geen, zich na de bevrijding teleurgesteld hebben afgekeerd van het verzet en dit hoofdstuk als afgesloten beschouwen. Zij hebben niet de ambitie noch de wil oude koeien uit de sloot te halen en opnieuw een administratieve procedure rond hun erkenning op te starten.

Dit concrete verhaal van onderlinge persoonlijke conflicten en concurrerende verzetsgroeperingen illustreert een situatie veroorzaakt door het Belgische erkenningsbeleid, al lijkt de specifieke Essense casus een extreem voorbeeld te zijn. De complexe erkenningsadministratie was een naoorlogs instrument ontworpen om ook politieke doeleinden te dienen, zonder daarbij altijd rekening te houden met de dagelijkse realiteit van concrete verzetsmiddens tijdens de bezetting. In het geval van Essen zorgt net deze tegenstelling voor botsingen tussen personen en aanvaringen tussen verzetsgroeperingen.

Zoals gezegd kiest Nederland voor een ander beleid dat consensus nastreeft, zodat ook op dit terrein het Wouwse beeld verschilt met dat van Essen. Nochtans zijn ook in Wouw potentiële conflicten aanwezig en wanneer de Wouwse verzetslui zouden zijn onderworpen aan het Belgische erkenningsbeleid, zouden meer dan waarschijnlijk ook hier problemen zijn ontstaan. Wat bijvoorbeeld met de mensen die tijdens de bezetting

- De Gertrudiskerk gelegen in de Wouwse Plantage in Wouw na de bevrijdingsacties in oktober 1944. (Foto Heemkundige Kring De Vierschaer in Wouw)

worden ingeschakeld in het informele onderduiknetwerk van verzetsleider Jac van Wezel, zonder officieel binnen het OD of LO-verband te werken? Ongetwijfeld zouden ook deze mensen hebben geprotesteerd wanneer zou gebleken zijn dat ze geen erkenning en bijbehorende financiële tegemoetkoming ontvingen, terwijl de personen die slechts gedurende enkele dagen na de bevrijding in OD-verband dienden dit wel kregen. Ook zou de exclusieve keuze voor één organisatie de onderlinge rivaliteit tussen OD en LO in Wouw hebben doen toenemen. Hoewel de Wouwse verzetskern in de eerste plaats een OD-onderdeel was, koesterden reeds vanaf 1944 de Wouwse verzetsmensen zelf een grotere sympathie voor de LO als organisatie, waardoor ze zelfs in botsing kwamen met hun districtshoofd van de OD (iets wat zich na de bevrijding overigens voortzette). Het is in deze context zeer aannemelijk dat verzetsleider Jac van Wezel - indien voor de keuze geplaatst - niet voor de OD maar voor de LO zou hebben gekozen.

Ook in Wouw zouden de verdiensten van verzet het voorwerp hebben uitgemaakt van onderling getouwtrek tussen twee verzetsorganisaties, die overigens tijdens de bezetting al vaker met elkaar in botsing kwamen. Het Nederlandse erkenningsbeleid belooft echter niemand individueel en de onderlinge harmonie blijft in Wouw dan ook bewaard. De potentiële onderlinge concurrentie tussen de OD en de LO op het lokale Wouwse vlak wordt door dit beleid geneutraliseerd, terwijl ook persoonlijke conflicten

niet voorkomen. Dit erkenningsbeleid heeft weliswaar ook haar nadelen, aangezien de slachtoffers van de bezetting worden 'buitengesloten' om de nationale consensus te bereiken. Pas vanaf de jaren zeventig zullen in Nederland steeds meer georganiseerde slachtoffers een erkenning van hun leed eisen. In Wouw zorgt dit aspect echter nooit voor problemen, daar niemand van de verzetskern zware emotionele en/of fysieke wonden overhoudt aan de bezetting en derhalve niemand van hen na de oorlog een slachtofferrol op zich neemt.

VI. Besluit

Essen en Wouw zijn aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog dorpen die - ondanks de landsgrens die hen scheidt - meer overeenkomsten dan verschillen vertonen. Vanuit socio-economisch en levensbeschouwelijk oogpunt zijn de dorpen gelijkaardig. Toch tekenen zich reeds tijdens het Interbellum ontwikkelingen af die de geschiedenis van het verzet en de collaboratie, en de naoorlogse verwerking ervan, in beide dorpen een tegengestelde richting zullen uitsturen. Deze uiteenlopende ontwikkeling is in belangrijke mate toe te schrijven aan de ontvoogdingsstrijd van het Vlaamse volk binnen de Belgische natiestaat, een politiek gegeven dat in Nederland volkomen ontbreekt.

De vooroorlogse politieke elite zet tijdens de bezetting in de dorpen een stap opzij, maar slaagt er wel in de 'greep naar de macht' van de lokale collaborateurs te verzachten. Zij bedient zich hiervoor van de twee oorlogsburgemeesters, die als buffer tegen al te radicale machtpotentaten fungeren. Dankzij deze 'buffer' kunnen de radicale collaborateurs niet doorstoten naar de macht, maar achter de beschermende rug van beide oorlogsburgemeesters staan de vooroorlogse elites klaar om opnieuw aan te treden.

Het Essense VNV verschilt niettemin grondig van de Wouwse NSB. De eerste organisatie is in de vooroorlogse Essense dorpsgemeenschap veel beter geïntegreerd dan haar Wouwse NSB-tegenhanger. Tijdens de bezetting ontstaat in Essen een VNV-kern die uit Vlaams-nationalistische motieven collaboreert, terwijl het ideologische aspect bij de economische collaboratie van de Wouwse landbouwers ontbreekt. Het resultaat blijft echter hetzelfde : zowel in Essen als in Wouw blijven respectievelijk VNV en NSB geïsoleerde groepen in de dorpsgemeenschap.

Reeds tijdens het Interbellum ontbrandt binnen de Essense heemkundige kring de strijd tussen de pro-Belgische voorzitter en de Vlaamsgezinde katholieke elite. Na de oorlog zet deze strijd in Essen zich verder, met wapens aangereikt door de bezetting; de Belgisch-nationalistische voorzitter is nu leider van het verzet, de katholieke elite slaagt erin haar machtspositie te behouden. De naoorlogse strijd tussen de katholieke Vlaamsgezinde burgemeester en de Belgicistische verzetsleider combineert persoonlijke elementen met een diepe nationale tegenstelling : die tussen België en Vlaanderen. De katholieke elite beheerst via de lokale geschiedschrijving de verwerking van de oorlogsherinnering en het verzet wordt in het collectieve bewustzijn gedemoniseerd.

In het Nederlandse Wouw is van dit alles geen sprake. Het verzet was er Nederlands-nationalistisch en enige tegenstelling met de lokale politieke macht onbestaande. Het Wouwse verzet kan zonder moeite de traditionele heldenrol opnemen en in grote mate de lokale oorlogsherinnering mee bepalen.

Belangrijk en tegelijk opvallend is ook de verschillende manier waarop het verzet in Essen en Wouw was georganiseerd. In Wouw primeert de organisatie en wordt het verzet strikt militair-hiërarchisch gestructureerd. In Essen primeert de improvisatie en worden regels pas na de bevrijding opgesteld. Deze laatste aanpak leidt tot de totale neergang van het Essense verzet tijdens de euforische ‘Dolle Dinsdag’, 5 september 1944. De vraag dringt zich op in hoeverre deze verschillen in werkwijze tijdens de bezetting het gevolg zijn van louter toevallig-persoonlijke en meteen ook lokale factoren, of een uiting van een verschillende Belgisch-Nederlandse cultuur. In die optiek zou de invloed van de Nederlands-protestantse mentaliteit zorgen voor het gecontroleerde beeld in Wouw en de minder strakke opvattingen over de relatie tussen individu en georganiseerde samenleving in België voor het chaotische beeld in Essen. De landelijke verschillen tussen België en Nederland creëerden de ‘ideale’ omgeving waarin de reeds voor de oorlog ontstane lokale verschillen konden uitgroeien tot de volledig tegengestelde beelden die we hebben geschetst.

* NICO WOUTERS (°1972) is licentiaat in de nieuwste geschiedenis (RUG 1997). Hij maakte deel uit van de bureauredactie van de Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging en werkt nu voor het historiografisch project van de provincie Oost-Vlaanderen.